

Cieger András: 1867 szimbolikus világa

TANULMÁNYOK A KIEGYEZÉS
KORÁRÓL

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp.,
2018. 211 old., 3900 Ft

2017-ben ünnepeltük az 1867-ben született kiegyezés 150. évfordulóját, s a néhány megrendezett konferencia ellenére szinte észre sem vettük. Már régen elült a csatazaj a kiegyezés értékelése körül, amely az 1960–1970-es években még oly hangosan zúgott történészek és olvasók füleiben egyaránt. Az elmúlt néhány évtizedben jobbára azon álláspont körül alakult ki konszenzus, amelyik a kiegyezést az 1849-et követő, csaknem két évtizedes várakozás után az adott európai hatalmi viszonyok és az adott belpolitikai körülmények között racionális politikai kompromisszumként értékelte és méltatta, s igyekezett megszabadítani Trianon rávetülő árnyékától, mondván: a dualista államberendezkedés és politikai rendszer megannyi fogyatékosságát és hiányát nem lehet egyetlen tényezőre mint eredendő okra, a kiegyezés teremtette intézményrendszer jellemzőire visszavezetni. A szakmai konszenzus azonban persze azt is jelentette és jelenti, hogy a történész szakma és a történeti kérdésekre fogékony tágabb olvasóközönség érdeklődése és figyelme érezhetően megkopott e téma iránt: a kiegyezés unalmas témának tűnik, amely nem ígéri nagy felfedezések lehetőségét. Az elmúlt évtizedekben kifejezetten a kiegyezéssel kapcsolatban nagyon sok új forrás valóban nem is került elő – a legfontosabbat, Lónyay Menyhért naplóköteteit éppen Cieger András kutatta és hasznosította egyik könyvében (*Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok.* Századvég, Bp., 2008.) meg több tanulmányában. Leginkább a korszak szereplőinek levelezése nyújthat arra lehetőséget – bizonyítja ezt épp a most ismertetett kötet, amelyben jó néhány

kortárs magánlevelekbe rejtett, éles szemű és éles nyelvű megjegyzéseit ismerhetjük meg –, hogy egy-egy részletre világosabb fényt derítsünk, egy-egy ecsetvonást a történeti táblón halványítsunk, vagy ellenkezőleg, kontúrósabbá tegyünk. Lássuk be azonban, ez önmagában nem tűnik kellően inspiráló feladatnak.

A könyv már címében is jelzi, hogy nem hagyományos politikatörténeti összefoglalót, illetve összefoglalókat kíván adni (bár a bevezető tanulmány, *Annus mirabilis? Annus horribilis?* címmel, röviden beavatja az olvasót az eseménytörténetbe is), nem a kiegyezés ismert fő eseménytörténetét vagy apró kis mellékszálait kívánja elénk tárni. Egyébként is megszokhattuk már, hogy Cieger András történeti elemzéseit a politikaelmélet szempontjainak kreatív alkalmazása jellemzi, az az igény, hogy az eseménytörténet empirikus adatainak összegyűjtése és sorba rendezése mellett, mögöttük felvázolja a körvonalazódó vagy éppen málladozó struktúrákat, a politika színpadán mozgó szereplők közötti kapcsolati hálót, az intézményrendszer immansens vagy külső tényezőktől meghatározott korlátait. Ezáltal a XIX. századi magyar történelem jelenleg folyó kutatásában feltétlenül egyéni hang és látásmód az övé, egy-egy jelenség kapcsán olyasmint mutat meg, amire a korábbi irodalom fénytörésében nem gondoltunk, amit nem is láttunk.

Ezúttal olyan írásokkal van dolgunk, amelyek az új kultúrtörténet, de akár a mikrotörténet hatásait is magukon viselik: Mit árul el a vizsgált kor mentalitásáról és értékvilágáról az, hogy milyen tanácsokat kapott különféle személyektől Munkácsy Mihály, amikor a honfoglaló Árpád vezér megfestésére készült? Hogyan lehet a történész számára forrás egy történeti esemény, jelesül a „kiegyezés” képi ábrázolásának hiánya? Miről árulkodik ez a hiány? Mit mondhat nekünk az egyébként rejtőzködő Deák Ferenc személyiségéről az a tény, hogy szeretett unokahúga, Nedeczky Ida hagyatékából Deák hajtincsei kerültek elő? Shakespeare *Hamletjének* Arany János-i fordítását a „sorok között olvasva” értelmezhetnék-e 1868 tavaszán a Nemzeti Színház nézőterén ülő

közönség tagjai az aktuális politikai helyzetre vonatkozó allegóriaként? S ha igen, a páholyok közönsége ugyanazt hallhatta-e ki, mint a kakasülön szorongók? Miért gondolhatta Liszt Ferenc, hogy az Operaház megnyitása alkalmával a *Magyar Királydalban* a „Hej Rákóczi, hej Bercsényi” kuruc kesergő motívumainak felhasználásával összebékítheti Ferenc Józsefet és a Habsburg-hatalom ellen küzdő Rákóczi-szabadságharc örökségét? Podmaniczky Frigyes báró ellenben, az Operaház intendánsaként miért gondolhatta azt, hogy „sajnálaturkra” a mű bemutatásának útjában „legyőzhetetlen akadály áll”? Mind megannyi izgalmas kérdés, amely felkelti érdeklődésünket és kíváncsiságunkat. Cieger András pedig láthatólag hasonló érdeklődéssel kalauzol bennünket a régmúlt történetek erdejében.

Az alcím jelzi: a szerző az elmúlt években egymástól függetlenül született tanulmányait fűzte össze. Ugyanakkor az a tény, hogy nem jelzi az írások eredeti megjelenési helyét, idejét, illetve azt, hogy végzett-e a szövegeken utólagos simításokat az összeszerkesztés során, felhatalmazza az olvasót, hogy egységes szövegtestként kezelje a kötetbe foglalt írásokat. Mi tartja össze őket? A tézis a következő: az uralkodó és a magyar liberális politikai elit egyezkedése nyomán megszülető közjogi kompromisszum tárgyalásos politikai rendszerváltást eredményezett, amely egyszerre viselte magán az 1848-as forradalom és szabadságharc ideáljainak és vívmányainak, illetve az 1849 és 1867 között mindenekelőtt az uralkodó személyisége által meghatározott abszolutista rendszernek az örökségét. Nem az éles váltás, nem a számonkérés és a rehabilitáció, hanem a színátmenet folyamata határozta meg ezt a rendszerváltást, amikor a közeli és a távoli múlt dinasztiaellenesnek minősíthető hagyományelemeit – a kor kedvelt fogalmával élve: a fátyolvetés gondolatának a jegyében – tabusította. Ennek következtében olyan „kvázilegitim” kormányzati rendszer alakult ki, amely tartós volt, számíthatott az állampolgárok passzívításon alapuló támogatására, de érzelmi azonosulást nem tudott kivá-
la

tani. Teljes egészében még azok sem azonosultak vele érzelmeikben, akik a racionális politikai érvekre hallgatva kidolgozták elveit, magukra vállalták létrehozását és működtetését – s a heves politikai küzdelmekben oly elszántan védelmezték. Nem is szólva a kormányzatot támogató értelmiségi holdudvar tagjairól, akiknek az érzelmi azonosulás még nehezebben ment. Ez a „legitimitásdeficit” jellemezte a kormányzatot kezdetektől fogva – ami megakadályozta, hogy olyan szimbólumrendszer épüljön ki, amelyben az állampolgárok látható, hallható, kézzelfogható formákban magukévá tehetnék, magukénak érezhetnék a kormányzat hirdetett eszméit – s használatukkal demonstrálhatnák az azonosulást velük.

Ennek a problémának a különféle elemeit és következményeit villantják elénk a kötet tanulmányai. Talán az időskori „Ferenc Jóska” jelenség tekinthető a dualista periódus sikeres szimbolikus birodalmi politikai termékének. De addig még évtizedeknek kell eltelnüik – mialatt az uralkodóval szemben is inkább a hűvös távolságtartás, mint a királyi hatalom őszinte tisztelete nyilvánul meg. E könyvben is leginkább az a Ferenc József tűnik fel, aki az egykori és jelenbeli nagy ellenfél, Kossuth „bűneit” nem akarja és nem tudja megbocsátani. Persze nem feledkezhetünk meg a magyar kormányzati közreműködéssel ápolgatott Erzsébet-kultusz sikeréről sem. A Cieger András érdeklődésének előterében álló első években azonban a kormányzat mindenekelőtt Deák Ferenc személyes kultuszára igyekezett legitimációját alapozni a szimbolikus térben – ez azonban csak részben volt sikeres: a kiegyezés ellenfelei nem tudták megrendíteni Deák már korábban kialakult nemzeti kultuszát, ugyanakkor a személyére irányuló pozitív érzelmeket sem sikerült átszivároztatni a kormányzati rendszer személytelen szférájába. A kormányzat közjogi ellenfelei viszont politikai propagandájukban bizton számíthattak a nemzeti szimbólumok mozgósító erejére – amelyeket a kormányzati oldal mindig csak nagy óvatossággal használhatott a lehetséges dinasztiai és birodalomellenes konnotációk elkerülése végett.

Így a könyvben felrajzolt egyedi kulturális, politikai konfliktusok rövid kifejtéséből azonnal és könnyen ráláthatunk a „nagypolitika” egyébként már mintha-megunt kérdéseire: helyesen döntött-e Deák vezetésével a liberális politikai elit, amikor a kompromisszumok útjára lépett? A szilárd parlamenti többséggel rendelkező Deák-párt és utódai valóban képviselték-e legalább a politikai tekintetben aktív népesség nagyobb részének akarát? Másfelől: a parlamenti üléstermekkel ellentétben a szimbolikus teret kétségtelenül uraló függetlenségi ellenzék szövegei mögött volt-e alternatív politikai program? Nem inkább a birodalom egységének erősítése lett volna-e a magyar politikai elit feladata a századforduló egyébként turbulens éveiben? S a kis kulturális konfliktusok fénytörésében mintha ezek a kérdések is új árnyalatokkal gazdagodnának. Mindenképpen érdemes volt e külön megjelent tanulmányokat egy kötetbe szerkeszteni – együtt felerősítik és gazdagítják egymás érvelését.

Az írásokon végighúzódo „vörös fonal” bizonyos fokig már mintha a determinizmus veszélyét is hordozná, és háttérbe szorítaná az égetően fontos kérdést: miért nem tudta a kiegyezési politikai rendszer lassan-lassan ledolgozni a legitimítás örökölt deficitjét? Vajon a tárgyalásos rendszerváltás ezt óhatatlanul és elkerülhetetlenül magában hordozta? Erre azonban még nem született megnyugtató válasz.

Ki kell emelnem a tanulmányok olvasmányos és érdekfeszítő stílusát, világos szerkezetüket, ideális hosszúságukat, illetve rövidegüket. S persze a számtalan illusztrációt (élclap-karikatúrát, korabeli fényképeket, nyomtatványokat, életképeket, portrékat, meg nem valósult szoborterveket, festményvázlatokat), amelyek nagyon gondos és körültekintő gyűjtőmunkára vallanak – s remélhetőleg hozzájárulnak a potenciális olvasóközönség bővüléséhez. Igazán szép és tetszetős kiadványt tarthatunk a kezünkben, amely egyaránt dicséri a szerzőt és a kiadót, az MTA BTK Történettudományi Intézetének kiadványszervezési csoportját.

Egyetemi tanulmányaim során valamelyik világirodalom-szigorlat

után rádöbbsentem, hogy az irdatlan mennyiségű olvasás után lassan elhalványul a műélvezet, s az ember olvasás közben azonnal elemzési szempontokat keres, összehasonlít és mérlegel, párhuzamokat von, és ellentéteket rekonstruál vagy konstruál. Néha úgy gondolom, a történeti irodalommal is ez a helyzet: az ember történetészként legtöbbször „felhasználja” mások történeti munkáit, nagyra becsült régiéket és kortársakét egyaránt. Ezt a könyvet most élvezettel olvastam – szempontokat is csak utólag kerestem. Őszinte kíváncsiság ébredt bennem például az iránt, mit gondolhatott magában Ferenc József osztrák császár 1867. március 14-én este 8 óra után, amikor Budán a palotakertben „magyar ruhában” állt az erkélyen, hogy onnan üdvözlője a tiszteletére Pestről átvonuló (a *Pesti Napló* kifejezésével élve) „iszonyu sokaságot”. Az ünnep a dalárdák műsorával kezdődött. Először Kölcsey *Himnuszát* énekeltek, „szép összhangzattal”, s az egész sereg „levett főveggel” hallgatta. Azután két népdal következett („Jaj de fényes csillag ragyog az égen”, „Befordultam a konyhába”), majd a *Szózat* (a *Himnusz*hoz hasonlóan zenekari kísérettel), amit „ismét levett fővegekkel hallgattunk”. Minduntalan felharsant a lelkes „Éljen a király” kiáltás. „A *Szózat* után megzendült a Rákóczi-, majd a Hunyadi induló, s a tömeg megindult kifelé, természetesen nem oly szép rendben, mint a hogy jött, a mit kívánni sem lehetett, út közben folytonosan éltetve a királyt, a hazát, a minisztereket.” (Különfélék című rovat. *Pesti Napló*, 18. évf. 5063–5071. sz. 1867. március 16.) Vajon mit gondolhatott magában Ferenc József? S a dalárda polgár éneke? A bámészkodó tömeg megannyi tagja?

Remélem, hogy sokak érdeklődését fel fogja kelteni a kötet az ilyen és hasonló történeti kérdések, valamint az olyan történeti, látszólag már lerágott csontok iránt, mint amilyen a kiegyezés. Még ha nem minden esetben tud is válaszolni rájuk a szerző. Cieger András ugyanakkor jó néhány ilyen kérdést megfogalmazott, és közülük sokra meggyőző választ is talált.

DEÁK ÁGNES

Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése

**NEMESI CSALÁDOK A 19. SZÁZADI
BÉKÉS MEGYÉBEN**

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2018. 368 old. + 12 old. képmelléklet, 3500 Ft (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések – Magyar Családtörténetek: Tanulmányok)

A kötetet fokozott várakozással vettem kézbe, mert Békés megye kiváló agrár-adottságai ellenére, nevével ellentétben, talán a legbékétlenebb megyénk volt a XX. században. A megye nagybirtokosaival foglalkozó mű azzal a várakozással kecsegtetett, hogy általa megismerhetővé válik annak a birtokstruktúrának és a rajta felépülő uralmi szerkezetnek a genezise, amely később oly sok szociális feszültség forrása lett.

Az alapkutatáson nyugvó monográfia szerzője több olyan megállapításra is jut, amelyek fontos továbblépést jelentenek a megyei elitek társadalomtörténetében. A cím ugyanakkor megtévesztő, egy megyei szintű Buddenbrook-effektus, tömeges – pontatlanul, de közkeletűen megfogalmazva – az eldzsentriesedés képét idézi fel, jöllehet erről nincs szó. A probléma valójában egyetlen fejezetben és csak egy család kapcsán bukkan elő.

Szilágyi Adrienn több szálon, változatos módszertani eszköztárral vizsgálja meg, honnan rekrutálódott a megye nemessége, miként működött egy családi kezelésű nagybirtok-konglomerátum – különös tekintettel a családtagok hitelgényeire. Az ősiség keretei között miként lehetett eladni egy nemesi birtokot? A megyei elit mennyiben vált ketté a tekintetben, hogy az uradalmakhoz, vagy pedig a megyei közigazgatáshoz volt inkább társítható? A nemesség rekrutációjához kapcsolódik az a kérdés is, hogy milyen jellemző házassági stratégiák élt a megyei nemesség.

A kötetet egy három pilléren álló historiográfiai bevezető nyitja, amely

a nemességtörténet, az uradalomtörténet és a történeti demográfia főbb, elsősorban hazai vonatkozású eredményeit összegzi. Békéssel kapcsolatban összességében nincs sok lokális előzmény, viszont rendelkezésre állt egy megyei archontológia, amely megkönnyítette az egyes pozíciókat betöltő személyek azonosítását. Ezt követi a török hódoltság utáni Békés megye újratelepülésének közigazgatás- és településtörténetbe ágyazott elbeszélése. A betelepülő nemesség kis létszáma (a józsefi népszámláláskor 254 nemes férfi), és 60%-uk birtoktalan. A szerző minden lehetséges, a levéltárak által megőrzött forrást felhasznál kutatása során, a különböző céllal készült jegyzékektől, kimutatásoktól a megye működését dokumentáló forrásokon át a családi levéltárakig, illetve egyházi anyakönyvekig.

Az első nagy, már nem bevezető funkciójú fejezet *A Békés megyében igazoló nemesek vizsgálata* címet viseli. Szilágyi 1730, s különösen 1790 utáni forrásbázison azt vizsgálja, hogy a nemesi személyek (357 fő) honnan érkeztek a megyébe. Nominális szintű forrásait adatbázisba rendezte, amelyeket 29, tematikusan rendszerezett táblázatban összegzett és adott közre a kötet végén. A származáshelyek vizsgálata árnyalja tudásunkat, mert korábban nem volt ismert, hogy Bihar és Pest után Turóc a 3., Liptó pedig a 6. helyen állt a kibocsátó megyék listáján.

A *Békés megye uradalmi és nagybirtokosai* című fejezet a megye öthatodán elterülő Harruckern-„birodalom” geneziséét tárja az olvasó elé. Szilágyi plasztikusan mutatja be, hogyan fonódott egybe a Harruckern család és a megye működése, ami még a XIX. század első felében is a megye jellemző sajátossága maradt. Csak a kétegyházi és a szentandrászi uradalom volt más birtokosok (az Almásy és a Paksy család) kezén. E jobbára családtörténeti munkákon nyugvó fejezetben a birtoklástörténet kerül előtérbe. 1775-ben a Harruckern család férfiágon kihalt: H. Ferenc testvérei és két lánya örökölte meg a birtokot. 1798-ban az örökösök az addig együtt kezelt birtokokat öt egyenlő részre osztották: a Wenckheim család kapta Gyulát és Békést, a Stockhammer-ág Szarvast,

a Siskovics-ág Csabát, míg a Károlyi örökösök Szentest. Beházasodással jelent meg a Blanckenstein, Festetics, Kárász, Dessewffy, Sztáray, Bolza, Apponyi, Trauttmansdorff stb. család is. Jól látszik, milyen hatalmas munka lehetett e családszövevény feltárása és benne az egyes szálak megkülönböztetése, több generáción keresztül. A lokális elit társadalomtörténete szempontjából fontos a szerző indigenákat illető különbségtétele. Míg az ún. integrálódottak csoportja részt vett a megye életében (főleg a Wenckheim és a Bolza család), addig az ún. abszontisták csak birtokaik jövedelmét húzták Békésből, de máskülönbben nem kötődtek a megyéhez (Trauttmansdorff).

A harmadik tematikus rész (*Magánigazgatás a közigazgatásban*) az örökösök családbogait és karrierjét mutatja be. Ugyanitt két társadalomtörténetileg fontos elemzést olvashatunk. Szilágyi Adrienn egyrészt a Harruckern örökösöknek az 1776 és 1853 közötti időszakban tartott családgyűléseit elemzi. E tárgykörben eddig jobbra csak Kállay István monográfiája volt ismeretes, s hiányzott egy nagycsalád döntéshozatali rendjének, működésének szisztematikus, évtizedeken át követett elemzése. Jöllehet a békési birtokok s részben lakhelyek békési helyszínt valószínűsíteniének, érdekesség, hogy a közös levéltárat már 1808-tól Pesten tartották fenn, tekintve, hogy „a távoli kormányzás nehezíti az ügyvitelt” (127. old.).

A fejezet másik nívója annak rekonstrukciója, hogyan kormányozták a közös birtokelemeket, illetve miként használták fel jövedelmeiket. A költségkímélés érdekében az uradalmakban közösen fizetett tisztviselőket is alkalmaztak (2 uradalmi fiskális, 1 pénztárnok, 1 levéltáros, 1 földmérő, 2 hajdú). A közös jószágok jövedelme (2 malom és 3 puszt, borkimérési jog, pálinkafőzés, kocsmák jövedelme, vízi- és szárazmalmok bérlete, boltok, halászati jog, vásártartási jog) a közös családi kasszába folyt be, amely a családtagok számára hitelként elérhető tőkealkapént, amolyan „családi bankként” szolgált. Ennek révén kikerülhették az uzsorát, s noha hitelek után 6%-os kamatot számítottak fel, a családüléseken sem a kamat, sem a

tőketörlesztést nem nézték szigorúan, így a kihelyezett pénzek nagyobb része elveszett.

A másik kiemelendő eredmény a megye uralmi szerkezetének feltárása. Az, hogy Békés megye újraterelítése, revitalizációja XVIII. században gyakorlatilag egyetlen nagybirtokoshoz, a Harruckern családhoz kötődött, még a XIX. század első felében is messzeemenő következményekkel járt. Valódi, finoman rétegzett nemesi társadalom helyett itt a megyei közigazgatásra is erőteljesen rátelepülő, klientúraépítő nagybirtokról beszélhetünk. A közigazgatásban a Harruckern-birtok és a megye személyzete összefonódott. Fontos e tekintetben a *Haszonbérletek, avagy kiutalt illetményföldek* című alfejezet, ahol Szilágyi példák sorával mutatja be, hogy a megyei adminisztráció tagjai amolyan fizetéskiegészítésként bérbe vehettek az örökösöktől földeket, amelyeket azonban bármikor visszavehettek tőlük. „A földesúr számára a kiutalt haszonbérlet több szempontból is kedvező volt, hiszen egyrészt ezáltal megnyerhette magának a megyei, illetve uradalmi alkalmazottakat, másrészt pedig a bérletből befolyó összegekből saját jövedelmét gyarapíthatta.” (171. old.) Következményként nagymérvű protekció és nepotizmus jellemezte a megyét, ami a források tanúsága szerint közismert lehetett, a más megyebeliek le is nézték a békési tisztviselőket kiszolgáltatottságuk miatt.

Ezt a problematikát viszi tovább a negyedik fejezet, amely – mint címe is jelzi: *Egy vitatott elidegenítés és körülményei – a Stockhammer-birtokrészek kiárúsítása* – esettanulmányként dolgozza fel az 1776-tól a részben saját jogon bírt, részben pedig a Siskovics-hányadból a Stockhammerekhez jutott öcsödi, kondorosi és csabai birtokok 1834. és 1839. évi eladását. Szerencsés, hogy a szerző egyszerre ismerteti az elidegenítés jogszabályi hátterét, annak fokozatait, s mellé egy konkrét eladósodás, majd eladás történetét. A vizsgált esetben a morvaországi Stockhammerek minden adósságukat békési birtokaikra terheltek, hiába tiltakoztak emiatt a Harruckern örökösök. A hitelek kivásárlásához nem volt pénzük, a régi rendi joggal szemben pedig az új,

sokszor bennfentes módon szerveződő, erősebb súlyúnak ítélt joggyarazatok győztek. Azon túl, hogy e folyamat eredményeképp Wodianer Móric mint új nagybirtokos megjelent a megyében, a birtokokból vásárló további, kisebb birtokosok körének elemzéséből kiderül, hogy utóbbiak mint a Harruckern örökös családok követői, uradalmi ügyészként, fiskális-ként, részben már hitelezőként jelentek meg a családgyűléseken, hogy az első adódó alkalommal, információ-monopóliumukkal élve, bevásárolják magukat a Stockhammer-birtokrészekbe. Innentől már tulajdonosként vettek részt a családgyűléseken, amire jó példa Csepcsányi Tamás, Omaszta Zsigmond, Szombathelyi Antal, Beliczay József, Hellebrandt János, Simay Kajetán birtokosi térnyerése.

A záró három fejezetben visszatérnek az összetettebb társadalomtörténeti módszertani megoldások. Míg korábban egy-egy eddig nem kutatott vagy nehezen elérhető forráskorpusz aprólékos vizsgálata adja a könyv erősségét, addig itt az eltérő forrástípusok egymásra vetítésével ér el kiváló eredményt a szerző. Jó döntés, hogy *A megye birtokosai és birtokviszonyai* című fejezetben 1850 utáni forrásokat is bevon az elemzésbe, egészen az 1895. évi mezőgazdasági statisztikáig. Ezáltal a vizsgált időspektrum egy egész évszázadot fog át, és a megyei birtokoselit finom rétegzettségű képét is megkapjuk. A birtokosok sorrendje 1893-ban: Wenckheim, Wodianer, Károlyi, Blanckenstein, Almásy. „Lényegében csak a Harruckern-uradalom örökösei és az ahhoz kapcsolódó főúri családok maradtak meg nagybirtokosként a század közepén, majd pediglen a század végén.” (229. old.)

A *Multipozicionális lokális nemesi elit a megyében* című fejezetben a szerző a Lengyel György által megalkotott fogalmi keretben és a Bácskai Vera és Nagy Lajos-féle pontosztációs módszerrel határozza meg a közhatalmi, uradalmi és rokoni szálak erejét. Négy dimenzióban vizsgálódik: 1. megyei és uradalmi pozíciók a készpénzbevétel alapján; 2. társadalmi státus a megszólítások tükrében; 3. a birtok mérete, 4. a birtok jövedelme. Ezzel a megyei elit négy szintjét sikerül elkü-

lönítenie. E rész kutatás az eddigiekkel összhangban, a megye nemességének számszerűleg csekély voltát, a befolyást és pozíciókat tekintve azonban a feltörekvő új személyek dominanciáját erősíti meg. A három kimagasló pontszámú személyen kívül az elit élmezőnye is csak 13 nemes számlál, s harmadsorban is csak 11 személy tartozik a multipozicionális megyei elithez. Fontos, de a várakozásokkal összhangban álló konklúzió, hogy „a birtok meglete erősíthette, illetve annak hiánya gyengíthette az adott nemes pozícióját az eliten belül” (246. old.).

Az utolsó, kimondottan izgalmas fejezet *A megye köznemességének házassági kapcsolatai 1790 és 1848 között*. A történeti demográfiai és társadalomtörténeti szempontú elemzés sok eddigi kliséet cáfol. Míg a korábbi szakirodalom fényében alig van rendi exogámia, Szilágyi Adrienn eredményei ezt Békésre nézve cáfolják. 588 házasságot vizsgált, kétharmaduk 1830 és 1848 között kötött. A házasságok általában helyben, s „nemes és nem nemes között jöttek létre” – írja (255. old.), frappánsan megfogalmazva tételét, miszerint Békést „rendi exogámia és lokális endogámia” jellemzi. Még a megyei elit házasságai közül is csak az elitbe tartozóknak hozzávetőleg fele volt „rokonsági hálózatba” illeszthető (259. old.). Feltűnő az is, hogy a szerényebb státusúak között kötött házasságok tanúi sorában rendre feltűnnek a megyei elit tagjai, ami a patronátus jelentőségére hívja fel a figyelmet.

Az elemzéseket mindenütt közigazgatás- és pénzügytörténeti, jogi összefoglalók segítik. A kötetet 29 táblázat, 2 ábra, 3 térkép és mellékletként egy nagy, a családi hálózatókat a birtokokra vetítő kapcsolati ábra zárja. A táblázatok nem a szokásos függelék kötelező tartozékai, hanem azt az adatvázat képviselik, amelyre az egyes fejezetek felépültek. Az egyenletesen magas színvonalú monográfiát egyetlen ponton érheti csak kritika: a „hivatkozott szakirodalom” cím alatt található bibliográfia számos olyan tételt tartalmaz, amelyekre a kötetben nincs hivatkozás, szerencsésebb választás lett volna a „felhasznált szakirodalom” cím. Ezzel együtt

Szilágyi Adrienn megkerülhetetlen munkát tett le az asztalra, könyvének eredményei, módszertani újításai feltehetően gyorsan beépülnek majd a késő rendi időszak vármegyei nemes-ségét vizsgáló kutatásokba.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Ormos István: Egy életút állomásai

KMOSKÓ MIHÁLY, 1876–1931

A függelékben: Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Bp., 2017. 508 old. (http://eltearabszak.hu/wp-content/uploads/2017/03/kmosk%C3%B3B3_fedlappal.pdf)

Kmoskó Mihály katolikus tanár, orientalista és pusztažamori pap nevét a nagyközönség több munkája révén ismerheti. A korai magyar történelem keleti forrásait ismertető, évtizedekig kéziratban maradt műve 1997-től jelent meg. Kmoskó ismert antiszemita is volt: 1916 és 1923 között számos durva hangnemű, gyűlölködő írást jelentetett meg. A magyar orientalisztika intézménytörténetében onnan lehet ismerős, hogy Goldziher Ignác halála után, 1923-ban, ő kapta meg a Séri Filológia Tanszéket.

Ormos István igen fontos könyve négy fő részből áll. Az első leírja Kmoskó életét, számos kitérővel, születésétől haláláig (a továbbiakban: „Életrajz”). Ebben talán a legfontosabb állítás az, hogy hivatalosan Kmoskó fogalmazta meg először: zsidók csak a lakosságon belüli számarányukban nyerhessenek egyetemi felvételt az új magyar nemzetállamban (első *numerus clausus* törvény, 1920). A második rész közli Kmoskó második jelentését 1916. február–júliusi szíriai küldetéséről (a továbbiakban: „Jelentés”). Ez a bécsi Osztrák Állami Levéltárban található dokumentum eddig nem volt ismert történészi

körökben, megjelentetése igazi szenzáció. A harmadik részt enciklopédikus jelleggel tizenhét rövid szócikk alkotja, amelyek röviden megmagyarázzák a „Jelentés” néhány érdekességét (az utolsó szócikk Kmoskó keleti forrásokat összegyűjtő kéziratának XX. századi hozzáférhetőségével foglalkozik). Végezetül a gazdag képmelléklet térképekkel egészíti ki ezeket az írásokat. Szakkönyvről van szó, részletes irodalomjegyzékkel és névmutatóval – laikus olvasók számára nehéz olvasmány.

Az *Egy életút állomásai* elsődleges forrásanyaga legalább tizenkét levéltári gyűjtemény. A köszönetnyilvánításokból és a könyv sok megjegyzéséből kiderül, hogy a szerzőt számos magán-személy is segítette kutatásában. Csak kettőt említek: Cherubina vincés nővér, Kmoskó pusztazamori emlékének gondozója és Fazekas István a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltségen, alapvető segítséget nyújtottak Ormosnak. Ettől van könyvének valamiféle „közösségi” jellege, amit a szerző nem is rejt véka alá. Emellett azonban nem hallgatható el Ormos István alapos, saját kutatása, hihetetlen nyelvtudása (latin, német, arab és szlovák idézeteket egyaránt könnyedén fordít magyarra) és értelmező munkája.

Nehéz megválaszolni, műfajilag hova tartozik ez a munka. A szerző szerint „életrajzot tart kezében az olvasó, amely Kmoskó mozgalmas életének periódusait [...] eltérő mélységben tárgyalja” (13. old.). Nem foglalkozik sokat Kmoskó tudományos munkáival és tevékenységével, vagyis a könyv nem helyezi el őt a magyar orientalisztika történetében. Ez tudatos – és milyen jó – döntés! Kmoskó élettörténetén keresztül a kelet-európai történelem két fontos dimenziójába láthatunk bele: egyrészt a német és osztrák–magyar katolikus egyház első világháború alatti keleti terveibe (erről elsősorban a *Szíriai út* című fejezet tájékoztat), másrészt a Magyar Királyság területén élő, kettős identitású szlovákság háború végi hihetetlen dilemmáiba és – talán mondhatjuk így – politikai vergődésébe (elsősorban a *Forradalmak kora* fejezetben). A *küzdelem a Felvidék megtartásáért* fejezet kapcsán a szerző leginkább Kmoskó

jó barátjáról, Jehlicska Ferencről, arról a szintén szlovák nemzetiségű magyar katolikus tanárról szól, aki a szlovák nemzeti egységet képviselte a csehekkel szemben, és 1919 után a magyar égisz alatt megteremtendő szlovák autonómiáért harcolt. Ormos adatai segítséget nyújtanak számos kérdés megválaszolásához, sőt problémafelvetései további kutatásokat igényelnek (pl. az osztrák–magyar katolikus egyház külföldi tevékenységéről a háborúk idején). Végezetül Ormos a szlovák identitás dilemmáin keresztül óvatosan, de határozottan meggyőző pszichológiai magyarázatot ad Kmoskó antiszemitizmusára, vagy legalábbis annak 1919–1922-ben fel lángoló, aktív fázisára. Ezek a fontos, alapvető eredmények azonban nem rejthetők el, sőt megerősítik, hogy az „Életrajz” nem pusztán életrajz.

A *Bevezetést* a szerző egy tudományos vita leírásával kezdi. Kmoskó keleti szerzőket tárgyaló kéziratát Zimonyi István kezdte 1997-től megjelentetni, majd a benne található 1920-as évekbeli fordítások felhasználásával saját monográfiát jelentett meg. Ormos recenziójában kritikával illette ezt a monográfiát, melyre Zimonyi válaszolt, ám Ormos további cikkeket írt a felmerülő problémákról (lásd a könyv első 10 lábjegyzetét a vonatkozó, 2005 és 2016 között megjelent publikációkról). Ebben a vitában kristályosodott ki a szerző érdeklődése Kmoskó iránt, mégpedig egy egyszerű, ám a fordítások kapcsán alapvető kérdés foglalkoztatta: mi volt Kmoskó anyanyelve? Lehet-e magyar fordításaira támaszkodni? Kmoskó szlovák anyanyelvű volt, s nemcsak furcsa fordításai, hanem személyisége és döntései is részben ezzel magyarázhatók, vagy legalábbis erre az egyszerű nyelvi tényre vezethetők vissza. A szlovák anyanyelvű, szlovák nemzetiségű, ám nagyon erős magyar kötődésű hívő katolikus papnak saját identitásáról a Monarchiában még nem kellett politikai döntéseket hoznia, amit 1919-ben már nem kerülhetett meg. Az „Életrajz” tehát alapvetően egy filológiai kérdés háttérkutatása, mely egy tudományos vitában képviselt álláspontot hivatott rendkívül alaposan megindokolni. Ez a cél aztán két-három téma

kibontásával gazdagodik, amelyek mind az értelmezést segítik.

A magyar orientalizmusról, illetve a magyar állami intézmények keleti érdeklődéséről itt igazán új megközelítésben olvashatunk. Többé-kevésbé köztudott a magyar politikai elit „birodalmi gondolata” (Romsics Ignác) az első világháború alatt: a keleti terjeszkedés vagy legalábbis befolyás reménye. Ormos ezt a témát vadonatúj nézőpontból, a katolikus egyház és a vallásügyi minisztérium felől közelíti meg. A háború kitörésekor az Oszmán Birodalom kormánya ugyanis kiutasította az antant alattvalóit, ha önként nem távoztak. Mint-hogy a legtöbb katolikus pap és apáca francia, illetve olasz volt, a németek és az osztrák–magyarok nagy lehetőséget láttak katolikus intézményeik átvételére és folytatására. (A katolikus vezetők még az oroszok által uralt ortodox létesítmények iránt is érdeklődtek.)

A magyar kormányban olyan megfontolások is felmerültek, hogy a magyar kivándorlók Amerika helyett ezentúl a Közel-Keletre mehetnének. 1915 novemberében és decemberében katolikus vezetők német kezdeményezésre konferenciákat tartanak Bécsben, Budapesten és Münchenben. Elhatározzák, hogy Kmoskót kiküldik Aleppóba és Jeruzsálembe, hogy arab nyelvtudását tökéletesítse. A cél a felkészülés: Kmoskó legyen képes új, arabul beszélő katolikus misszionáriusokat képezni, és egyáltalán, mérje fel, többedmagával, a terepet. Kmoskó 1916 februárjában érkezik meg Konstantinápolyba, majd március elején egyedül indul tovább Szíria felé (ekkor Szíria még egy nagy földrajzi egység, amely magába foglalja a mai Libanon, Izrael, Palesztina, Jordánia és a mai Szíria területét), és elsősorban a partvidéki városokat (katolikus létesítményeiket) látogatja 1916 júliusáig. Szeptembertől már újra Pesten tanít.

Erről a körülbelül fél éves utazásról szól a „Jelentés”, melyet Ormos magyarázatokkal lát el, és ad közre. A „Jelentés” a vallás és az első világháború kapcsolatát tárgyaló kutatásokhoz kapcsolódik, és az eddig hiányzó osztrák–magyar (katolikus) nézőpontot mutatja be. (Vö. Jonathan H. Ebel: *Faith in the Fight: Religion*

and the American Soldier in the Great War. Princeton University Press, Princeton, 2010.; Philip Jenkins: *The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade*. HarperOne, New York, [2014].; Mehmet Beşikçi: *Domestic Aspects of Ottoman Jihad – The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army*. In: Erik-Jan Zürcher (ed.): *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*. Brill, Leiden, 2016. 95–115. old.) Az arab lakta területek első világháborús történetéhez is hozzájárul, hiszen 1916 tavasza igen zord periódus volt Szíriában. A 2000-es évekig a területen csak úgy emlegették az első világháborút, mint az általános sorozás időszakát, törökül *sağar barlık* („felkészülés az utazásra”), illetve arabul *al-tadzsammu'* („összejönni, összegyűjteni”, vagyis mozgósítás). (Erről lásd: Abdallah Hanna: *The First World War according to the Memories of 'Commoners' in the Bilad al-Sham*. In: Heike Liebau et al. [eds.]: *The World in World Wars*. Brill, Leiden, 2010. 299–311. old.) Megtudjuk, mit is gondolt egy magyar katolikus pap az épphogy lezajlott örmény népirtásról és az erőltetett menetekről (sajnálta az örményeket, de óva intett a politikai beavatkozástól), az arab nemzetiségi kérdéstről (taglalja az éledő arab nemzeti követeléseket), illetve a cionista telepekről Palesztinában (amelyeket „gyarmatoknak” hív). Bemutatja a szíriai katolikus intézményeket, és leírja a szíriai éhínséget, amely ezek életét követelte éppen ebben a periódusban (az antant blokád alá vonta a partot, a katonai parancsnok és a központi kormány pedig nem tartotta feladatának a polgári lakosság élelmezését). Ismerteti azt a híres esetet is, amikor a francia konzul hanyagsága folytán arab előkelők titkos levelezése az oszmán kormány kezébe került. Ki is végeztek 22 embert 1916 májusában. Kmoskó számos egyéb részletet, személyes beszélgetéseket is említ, ugyanakkor érdekes módon az „arab felkelésről” nem szól, melyet al-Huszajn mekkai emír hirdetett meg 1916 júniusában Mekkában. Ez talán az oszmán hír-

zárlattal és azzal a ténnyel magyarázható, hogy június–júliusban Kmoskó a partvidéki városokban utazgatott. Összességében a „Jelentés” igazán egyedi információforrás, és további kutatásokat sürget.

A könyv második nagy témája a Monarchia szétszakadása és népeinek különválása 1918–1919 során és mindennek befolyása Kmoskó pályájára. A nemzetállamok kialakulását az ilyen személyes történeteken keresztül lehet a legjobban megérteni az 1919-es „wilsoni pillanatban” (vö. Erez Manela: *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford University Press, Oxford, 2007.). Ormos bemutatja, hogy barátja, Jehlicska a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezetőjeként biztatta vagy hívta meg 1919 tavaszán Kmoskót, aki akkor a pesti egyetem hittudományi karának dékánja volt, hogy az új csehszlovák államban magas egyetemi állást töltsön be. Mint ilyen hűségesköt tett az új Magyar Köztársaságnak. 1919 tavaszán mégis engedély nélkül eltávozott. Amikor Jehlicska összezdört a csehekkel, Kmoskó kiábrándult, és visszatért Budapestre, hogy 1919 szeptemberétől újra tanítson.

Úgy tűnik, kollégái hazaárulónak tartották, és eljárást indítottak ellene. Kmoskó az igazoló eljárás során többek között azzal védekezik, hogy azért távozott, mert félt, hogy a Tanácsköztársaság megbüntetői antiszemita publikációiért. Ez érdekes momentum, és párhuzamokat mutat egy másik orientalista, Germanus Gyula igazoló eljárásával a Tanácsköztársaság leverése után. Igaz, ott a vád éppen ezzel ellenkező volt (Ormos sajnos nem említi Germanus kézenfekvő esetét, noha számos más ismert embert felsorol). Kmoskó „lázás” tevékenységbe fog a Felvidék megtartásáért, és kapcsolatainak köszönhetően a miniszter személyesen avatkozik bele igazolási eljárásába. Ekkortájt lendül csak igazán bele az antiszemita propagandába, olyannyira, hogy 1919 decemberében fel is szólal az Antiszemita Párt első nagygyűlésén.

Nem szakterületem a magyar szlovákság és az antiszemitizmus története, noha az „Életrajz” alapos jártasságot követel ezeken a területe-

ken. Ormos szerint ugyanis Kmoskó megfogalmazta vagy legalábbis megerősítette a zsidóellenes retorikát azokban az egyetemen folyó vitákban, amelyek 1919 augusztusától kezdve az orvoskar határozatát tárgyalták egy *numerus clausus* törvényről. Kmoskó az Egyetemi Tanács ülésén tett kiegészítő javaslatában a *felekezetek* arányszámát említette, és nyilvánvalóvá tette, hogy a zsidókra gondol. Ormos egy hittudományi karról szóló munka alapján úgy érvel, hogy Kmoskó talán valamelyik másik vitában a felekezeti mellett a *nemzetiségi* alapú különbségtételt is használta. Am hozzáteszi, hogy ennek nincs nyoma a hiányosan fennmaradt levéltári anyagban. Ez a javaslat Ormos szerint az „ország-rabló” szlovákság helyett a zsidókra irányította a figyelmet, hiszen Kmoskó éppen csak visszatért balul sikerült szlovák kalandjából, és jogosan félhetett a hazaárulás vádjától. Nem tudni, hogy ez az elemzés miképpen viszonyul a kurrens történetírás vitáihoz (Kovács M. Máriának a *numerus clausus*-ról szóló munkáit például a szerző nem is idézi). Nyilván további kutatások szükségesek a magyar katolikus egyházi vezetők zsidógyűlöletének teljes körű megértéséhez. Megfontolandó ugyanakkor, hogy a *numerus clausus* bevezetése mögötti érvek nemcsak a mindennapi politikai ideológiában keresendők, hanem a magyar szlovákság problémáiban is.

Fontos megjegyezni, hogy sajnos az átlagolvasó számára ez a könyv nem igazán érthető. Stílusában a szerző őszintesége és személyessége segíti az olvasást, a filológiai részletek és a csapongó tematika azonban számos esetben akadályozza a megértést. Egy példa: *A radikalizálódás* című fejezet Kmoskó aktív antiszemitizmusáról szól, és azzal fejeződik be, vajon tudott-e oroszul. Egetően hiányzik egy egyszerűen áttekinthető időrendi táblázat Kmoskó életéről. Szükség lenne a munka szerkesztett, könnyen olvasható verziójára is, amolyan olvasmányos életrajzra.

Összefoglalóan: Kmoskó élete kapcsán a két nagy téma (a katolikus keleti misszió és a szlovák identitás) részletes kibontása során Ormos a magyar történelem mélyrétegeit tárja fel. Könyve fantasztikus kutatómun-

ka eredménye és történeti-filológiai bravúr. A „Jelentés” publikációja nagy segítség az első világháború keleti történetéhez. Az „Életrajz” pedig érinti a magyar koronához tartozó népek a Monarchia utáni differenciálódásának kérdését, a személyes választásokat az új nemzetállami keretek között, és ehhez kapcsolódóan a magyar antiszemitizmus történetét. Számos szlovák származású magyar család XX. századi és mai politikai választásai új fényben tűnhetnek fel. A *katolikus egyház – szlovák nemzetiség – nemzetállamhoz tartozás – magyar antiszemitizmus* négy részből álló problematikája további kutatásokra és vitákra ösztönöz.

MESTYÁN ÁDÁM

Kovai Cecília: A cigány–magyar különbségtevés és a rokonság

L'Harmattan, Bp., 2018. 257 old., 2990 Ft

„Izgalmas és magával ragadó olvasmány” Kovai Cecília könyve, ahogyan ezt a kötet hátsó borítójának „fűlszövege” ígéri. De tanulságos, mi több, tanító is.

Kovai Cecília 2015-ben írta meg doktori disszertációját, s ez lett a könyv alapja. De a történet ennél sokkal hosszabb és szövevényesebb. Egyetemi tanulmányait 1998-ban, az ELTE-n kezdte. Mint írja, „az első év alapozó óráin »megtudtuk«, hogy a Kulturális Antropológia Tanszéken a hazai közegben merőben új tudományt oktatnak, tele kreativitással és lehetőséggel, tanáraink pedig ezen innováció előretolt bástyái, akik folyamatosan küzdenek a hazai reneget ellen. Az antropológia tehát több volt, mint tudomány, küldetés, már-már mozgalommá vált szemünkben.” (39. old.)

Egy évre rá, 1999 őszén Horváth Katával együtt utaznak egy 1700 lelkes nyugat-borsodi faluba, amely település népességének már akkor több mint 20%-a cigány volt. A falut Gömbaljának nevezték el, s amikor

beszámoltak egy-egy általuk vizsgált témáról, az írásban szereplők nevét is megváltoztatták. Munkamódszerük a klasszikus kulturális antropológia hagyományából indult ki.

„Ulf Hannerz kifejezésével élve az »ott lenni« (*being there*) elvét követte. Az »ott lenni« több értelemben is a klasszikus antropológiai kutatás alapját jelenti. Az »ott« arra a térbeli vagy szimbolikus távolságra utal, amely ebben a paradigmában a kutató kultúrális másságát a térbeli »távolság« által garantálja. Ez az »ott« ilyen értelemben lehet [...] akár egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu cigánytelepe, tehát mindenképpen olyan közeg, amely alapvetően különbözik a kutatóétól, amelyhez jelentős földrajzi és/vagy társadalmi távolságot kell átlépni. [...] A »távol«, ahová a kutatónak el kell mennie, nem pusztán egy lehatárolt »messzi« helyet jelentett, hanem egy szintén lehatárolt »kultúrát«, »népcsoportot« is, amelyet a kutató hosszas otlólte alatt ismer meg.” (27. old.)

De beavatódunk a finom részletekbe is: „Minden közeledésünk a »magyarok« felé, tétova gesztusaink rákérdeztek akkori törékeny viszonyunkra. »Cigányságunk« folyamatos megerősítésre szorult, bizonyítanunk kellett, hogy mi már »velük« vagyunk, nem szégyelljük őket, sem magunkat, ott lakunk, ahol ők, azt esszük, amit ők, ahová mennek, oda megyünk mi is, lojalitásunkhoz nem férhet kétség. Fővárosi kötődésünk, fiatal korunk és a tanszékünkéről hozott ideálkép a »terep« »befogadásáról« fogékonyra tett minket az efféle szoros, már-már testvéri szövetségek kialakítására. Cigányságunk azonban csak magyarságunkkal együtt kapta meg jelentőségét, éppen a cigány–magyar különbségtétel e sajátos kiforgatása tett minket láthatóvá, adott otlétünknek jelentést. A falubeli magyarok számára viszont cigánytelepre költözésünk tűnt a helyi viszonyok fölül teljességgel értelmezhetetlen gesztusnak. Szemünkben lassan elsüllyedtünk a cigánytelepi élet számukra homogén masszájában.” (48. old.)

Közös terepmunkájuk majd tíz évig tartott. Horváth Kata már 2002-ben publikál egy cikket a *Beszélő* Roma dossziéjában (*Savanyú mondja. A*

gömbaljai cigány nők életéről és gyermeknevelési szokásairól), majd 2008-ban, szintén a *Beszélőben* egy másikat („*Passing*”: *Rebeka és a meleg büszkeség napja. A borszín diskurzív korlátairól és lehetőségeiről*), közben 2004-ben a *Tabulában* is közöl tanulmányt (*Szóban-írásban egy cigány szerelmeslevél kapcsán*).

2008-ban kortársaikkal, fiatal antropológusokkal megindítják az *an-Blokk Közéleti Tudományos Magazin*t, az anBlok Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület négy lapszámot megélt vállalkozását. Ennek 2010/4-es, tematikus száma, a *Cigányozás* számtalan tanulmányt tartalmaz, köztük például Varga Blanka tanulmányát (*Lavírozunk! Ugratási performanszok és cigányozás*), továbbá több gömbaljai vonatkozású írást. Horváth és Kovai közösen jegyzi *A cigány különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban* bevezetőt, majd külön egy-egy tanulmányt közölnek: Horváth Kata *A ki nem mondás rendje. A cigány-magyar különbségtétel működése*, Kovai Cecília *A cigányozásban rejlő lehetőségek. A cigány-magyar különbségtétel átalakulása címmel*. Az egyesület több más tagja is közli gömbaljai kutatásának eredményeit. Hogy a „magyarok” is megszólaljanak, szükség volt olyan kutató munkatársakra, akik „nem süllyedtek még el a cigánytelepi élet homogén masszájában”, akikkel a „magyarok” szóba állnak. Tehát az egyesület közreműködésével indult egy kutatás, hogy a „magyarok” is megszólaljanak (megszólalhassanak). Ezt dokumentálja Oblath Márton („*Itt már stagnálunk*”. *Az „elcigányosodás” folyamata az iskolában*) és Berkovits Balázs (*Cigányok köz munkán. Munkaképzetek egy magyar faluban*) beszámolója. Ezen előmunkálatok eredményei beleépültek Kovai itt tárgyalt kötetébe.

Ez viszont már összefügg a „színházi korszakkal”. Az Új Néző közösségi ösztéművészeti programot 2009–2010-ben valósította meg a Káva kezdeményezésére egy öt szervezet tagjaiból összeállt alkotócsoporthoz. (Lásd erről: Horváth Kata – Oblath Márton: *Performatív módszer. Dráma- és színházalapú beavatkozások és kutatások a Kávában*. Öt részvételi színházi kísérletről. Káva–AnBlok–Parforum, Bp.,

2015.) A drámatanárokból (Káva), színházi szakemberekből (Krétakör), filmesekből (Metaforum film), iparművészekből (Retextil) és társadalomkutatókból (AnBlok) létrejött 25 fős Új Néző társulat arra szerveződött, hogy a helyiek részvételével művészet-alapú társadalmi akciókat valósítson meg szociális és etnikai feszültségekkel terhelt Borsod megyei falvakban. A beavatkozásra szándékosan hasonló lélekszámú és egymáshoz közel fekvő, ugyanakkor nagyon különböző társadalomtörténeti háttérrel és társadalmi szerkezettel rendelkező két településen (Ároktőn és Szomolyán) került sor. A Gömbalján kulturális antropológusként dolgozó AnBlok egyesület tagjaként ebben Kovai Cecília is részt vett, majd a *Beszélő online* felületen 2015-ben több részletben közölte az egyik család történetét – ez lett azután könyve III. fejezetének (*Élet a rokonság hálózataiban*) törzsanyaga.

Mindezek az előzmények tették kerekké a doktori disszertációt. A L'Harmattan strukturális átszerkesztés nélkül, néhány esetben fellelhető nyelvi változtatásokkal jelentette meg a disszertáció szövegét. A valóban rendkívül izgalmas könyv öt fejezetre tagolódik, de időnként igencsak egyenetlen.

Az első a bevezetés, két alfejezete a kutatás nézőpontját és társadalomtudományi kontextusát mutatja be, s ezzel elhelyezi az antropológiai diskurzusban. Itt a doktori disszertáció „kötelező lecke-felmondása” elkerülhetetlenül átszivárog az ezt a meta-nyelvet nem beszélő olvasóknak szóló szövegbe. A hivatkozások helyenkénti halmozódása valóban leginkább azt a szándékot fejezi ki, hogy „Tanár úr, én készültem”. Ez különösen akkor válik szembeötlővé, amikor az antropológiai diskurzusban nem kifejezetten trendi társadalmi és politikai tényekről elmélkedik a szerző. Viszsa-visszatér az államszocializmus évtizedeinek asszimilációs stratégiájára vonatkozó általánosító kijelentés, például így:

„Az államszocialista rendszer erőteljes asszimilációs politikája ugyanis az etnikai önszerveződés helyett a »munkához való jog«, vagyis a proletarizálódás révén biztosított – legalább

elvieken – mobilitási lehetőséget. A proletarizálódáson keresztül megszerzett osztálypozíció lett volna az, amely [sic!] eltünteti az etnikai különbségtétel sérelmeit. Ugyanakkor az asszimilációs politika, amely a cigányságot meghaladni és megtagadni való társadalmi helyzetnek és identitásnak tettelezte, egyúttal rögzítette a cigányság bántó, stigmatizáló jelentéseit. Hiszen miért is kéne valamit meghaladni és megtagadni, ha nem szégyellendő, negatív és nemkívánatos dolog lenne? A cigányság meghaladásának kívánalma, társadalmi mobilitáson keresztül legyőzése mind a mai napig erőteljesen meghatározza a cigány pozícióban élők stratégiáit, főként azokban a közegekben, ahol a bémunka hajdani expanziója elindította a proletarizáció folyamatát. A munkahelyek drasztikus megszűnésével a megélhetési lehetőségei úgy szűkültek be, hogy közben egy nagy volumenű társadalmi ígéret is összeomlott, amelynek romjai között az immár évtizedek óta működő életstratégiák válhattak üresjáratokká.” (21. old.)

A recenzens hebegve jegyzi meg, hogy az államszocialista korszak cigánypolitikájának is van ennél valószínűleg differenciáltabb szakirodalmi feldolgozottsága, amely nem feltétlenül él olyan kifejezésekkel, mint „asszimilációs rezsim” vagy hogy „az államszocializmus évtizedeiben éppen az asszimilációs stratégia tűnt *kifizetődőnek*”. 1957 és 1961 között az első két évben mégiscsak működött a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége László Mária vezetésével. Ekkor jelent meg Karig Sára és Bartos Tibor folklórkötete, a *Sosemvolt Cigányország* (Európa, Bp., 1958. Népek meséi sorozat). Lényegében ekkor kezdődtek meg Sára Sándor és Gaál István *Cigányok* című dokumentumfilmjének előmunkálatai. Az 1970-es évek elejétől már markánsan jelentkeznek a cigány identitású értelmiségi alkotók, mint Bari Károly, Balázs János, Péli Tamás, Lakatos Menyhért, majd 1979-ben sor kerül a magyarországi autodidakta cigányok első országos tárlatára, s közben a cigányokkal szolidáris értelmiség is hatásosan tevékenykedik, elég csak Schiffer Pál filmjeire utalnunk. Attól tehát, hogy az MSZMP KB vagy a

PB nem deklarálja a cigányság nemzetiség voltát, még nemzetiségként tekinthetnek rájuk. S az 1961-es párt-határozat idevonatkozó mondata sem tart ki három évtizeden keresztül.

A második fejezetben (*A különbségtételek logikája*) azért szó lesz a roma nyelvről, zenéről és táncról és a cigány népzenei mozgalom kibontakozásáról. (Alfejezetek: *A rokonsághoz vezető út; A „magyarság” mint ideál, a „cigányság” mint analógia: a cigány identifikáció lehetőségei; A „cigány” kimondása.*) Itt módszertanilag két problémát fontos megemlíteni. Az egyik, hogy a cigány–magyar különbségtétel alapvetően nem a helyi nyelvhasználatból származik. Mert igaz, hogy míg a nem cigányok (a szerző magyarnak nevezi őket) a magukat cigánynak mondókat cigánynak nevezik (s tán még azokat is, akik magukat nem tekintik annak, vagy mert „kiemelkedtek”, vagy mert „lesüllyedtek”), önmagukat pedig magyarnak, addig a magukat cigánynak mondó cigányok a magyarokat parasztnak. Azaz a különbségtétel a cigányok oldaláról cigány–paraszt különbségtétel. A környéken dolgozó antropológusok és szociológusok (már akire Kovai hivatkozik) cigány szemszögből rendre parasztokról beszélnek, nem magyarokról. Vagyis a cigány–magyar különbségtétel ez esetben az antropológus konstrukciója. A másik megjegyzés, hogy eltekintve néhány férfi kolléga magyarok közt végzett kisebb munkájától, a „magyar oldal” nem szólal meg a cigányokról. Ebből következik, hogy a „különbségtétel” narratívája alapvetően a cigány oldalon jelenik meg, s azt a képzetet mutatja be, mit gondolnak a cigányok arról, amit a magyarok, vagyis a parasztnak gondolnak róluk. A „védekezés” pedig, vagyis a cigány mivolt kimondása, ebből a vélt viszonyrendszerből következik.

Kétségtelen, hogy ennek a fejezetnek is vannak figyelemre méltó gondolatai. A gömbaljai magyarcigányok az oláh-cigány népzeneben, majd a népzeneből kiinduló folklorizmus zenéjében találják meg identitásuk ingatag sarokpontjait:

„Az »oláh-cigány« mindig az, aki magán hordozza a cigányság veszélyes jelentéseit, ugyanakkor nem roppan össze a szegény súlya alatt. Az »oláh-

cigányok« a »túl-cigányok«, minden előnyükkel és hátrányukkal, hozzájuk egyszerre társulnak a »nyomor« és a meggazdagodás olyan módjai, amelyek átlépnek az asszimilációs ígéret által kínált osztálypályákon, hiszen elsősorban az informálitás erejéből származnak. Habár az »oláh-cigányok« azok, akiktől a romungrók mindig óvakodnak, hiszen »retkesek«, »elmaradtak«, »cikicigányok«, akik nem átalják a szokásaikat felvállalni a magyarok előtt, veszélyesek, hiszen nem a formális bér munkára épülő asszimilációs stratégia szerint boldogulnak, ugyanakkor irigyelhetők is. Ennek ellenére vagy éppen ezért, az oláh-cigányság a vágy titokzatos tárgya, egy olyan »cigányság« lehetősége, ami nem jár szegénnyel, ahol az azonosulás problémamentesebb, ahol fel lehet szabadulni az asszimilációs nyomás terhei alól. A cigány népzene vonzerejét pedig éppen ez a vágy táplálja.” (69. old.)

A harmadik fejezet (*Élet a rokonság hálózataiban*) hat alfejezetben négy leány életútját mutatja be. A lányok hétévenként születtek, s élettörténetük mind-mind más utat példáz, a legfiatalabb neve Lilike. A szerző erősen azt sugallja, hogy élettörténetük nem független a környezet, a cigányokat érintő politikai és társadalmi folyamatok történetétől, az asszimiláció, illetve az identitásvállalás lehetőségeitől:

„Lilikét szülei úgy öltöztették, mint egy »magyar lányt«, úgy hordták, vitték magukkal, mint kvázi »magyarságuk« titkos és egyben nagyon is reprezentatív zálogát. Ez a gyakorlatban nem jelentette új készségek elsajátítását, csupán a cigányság révén stigmatizált, ugyanakkor oly otthonos megjelenés és viselkedés korlátozását. Egy cigánytelepen a gyerekek többé-kevésbé szabadon mozognak, egyik nagynénitől, nagybácsitól a másikig, sokszor meztláb, a játéktól bepiszkolódott ruhában, tudják, hogy védve vannak azon magyar tekintetek elől, amelyek őket mindezért megvevő pillantással sújtják. Ugyanakkor, mint fentebb láttuk, a »magyar« hatalma éppen abban áll, hogy tekintete akkor is kutakodik, amikor ő maga nincs jelen, hiszen számtalan kis helytartója visszahangozza megkérdőjelezhetetlen ítéleteit. Lilike szülei ezen

önjelölt helytartók egyikei voltak, legkisebb lányuk pedig szókés hajával, világosabb bőrével elért státuszuk élő reprezentációja lett.” (170–171. old.)

Lilike 2014 szeptemberében megkezdte iskoláit egy közeli nagyváros egészségügyi szakiskolájában. A család is, a szerző is reménykedik abban, hogy a leány a tanköteles kor után is bírja az iskolát, szakmát szerez, állást kap, s a többségi intézményekben helyt is fog tudni állni. Lilike „valóban maga a remény”.

A négy lány története és sorsa egyszerre tipikus és rendhagyó. Mind a négyüknek sikerült az adott társadalmi helyzetben felmerülő lehetőségeket kiaknázniuk, s bizonyos értelemben történetük kortársaikétól kicsit eltérő. Ez a megfontolás vezet át minket a negyedik fejezethez (*Házasság és gyermekvállalás*), amely „az átlagos élethelyzetűekkel” foglalkozik. Három alfejezete van. A *Középpontban a nemiség* című alapvetően összegzi a különböző cigány csoportokban végzett antropológiai kutatások lényegét. A kulturális antropológusok e vizsgált közösségeket a nemek közötti különbségtételen, a nemiséhez kötődő ideológiákon és gyakorlatokon, a roma és nem roma megkülönböztetésen, a tisztá-tisztátalan fogalom páron keresztül mutatják be. A különbségtételek átlépése, vagyis a roma–nem roma, férfi–nő, tisztá–tisztátalan határának áthágása „szennyezettséget” eredményez. A többször idézett Michael Stewart magyarországi, „Harangoson” végzett kutatása során már bevezette a hazai kutatók egy része által kötelezően követett tisztá–tisztátalan fogalom párt használatát mint sajátos, oláh-cigány ideológiai és gyakorlati megkülönböztetést. Az Angliából érkezett középszintű kutató valójában csak olvashatott azokról a parasztokról, akiktől a cigányok jobb esetben megkülönböztetik magukat, akiknek tisztasági rítusai, nemek közötti megkülönböztetésük, a nemi szerepek kijelölése, bizonyos cselekedetek tiltása vagy előírása ahhoz hasonlított, amit akkor a kutatók tapasztaltak a cigányoknál. Valójában az a kérdés merül fel, hogy mintegy a kutató tesz kötelezően különbséget a cigányok és a nem cigányok között, miközben lehet, hogy csak arról van

szó, hogy a cigányok kompenzálják a fölöttük „uralmi helyzetben” lévő parasztokkal szembeni alávetettségüket, többek között azzal, hogy tisztátalannak minősítik őket.

Nagyon nehéz helyzetben van az antropológus, ha áttanulmányozta a vezető világ elméleteit és gyakorlati modelljeit, és azt találja, hogy az ő terepén kicsit más a „cigány világ”:

„Az általam kutatott cigány közegekben nem találunk ilyen koherensnek tűnő összefonódásokat. Habár a tisztaság itt is fontos tematika, nem létezik a tiszta–tisztátalan, férfi–nő, roma–nem roma különbségtételeknek e tisztán kivethető, egymást erősítő rendszere. Ha azonban elfogadjuk azt a cigánykutatásokon messze túlmutató megállapítást, mely szerint a fenti különbségtételek egymáson keresztül működnek, akkor a terepemen tapasztalt »lágyabb« és jóval kevésbé hierarchikus nő–férfi viszonyt nem értelmezhetjük sem az etnikai különbségtétel, sem az osztályhelyzet vizsgálata nélkül.” (191. oldal)

Kovai Cecília megfogalmazza ebben a fejezetben az oláh-cigánytól eltérő, saját terepének romungró cigány kulturális és társadalmi lényegét. Mind az oláh-cigányoknak, mind a romungróknak szembe kell nézniük az őket körülvevő világ stigmatizáló viselkedésével. Csak nem egyformán reagálnak rá. Kovai szellemes fordulattal beszél erről:

„A mi esetünkben azonban nem számolhatunk be ilyen »sikerekről«. A főként romungró közegekben a cigány nem válik olyan társadalmi jelentéssé, amely más lényegbevágó különbségtételek, mint a nemiség, koherens egységbe rendezésével egyfajta morális felsőbbrendűséget hirdetne. Márpedig a fenti szerzők egyértelműen leírják, hogy terepükön a »roma« vagy »cigány« identitás, habár szintén egyfajta örök stigmatizációval és sérülékenységgel járó állapot, mindenképpen elfogadható társadalmi jelentést is hordoz. Mint láttuk azonban, a roma büszkeség összefügg mind a proletarizáció elkerülésével, mind a nemek közti egyenlőtlenségek fenntartásával. Elmondhatjuk tehát, hogy e roma identifikáció a formális bér munkán kívüli gazdasági tevékenységektől és

az egyenlőtlen nemi viszonyokból kapja hatalmát.” (192. old.)

Rudi történetének egyik epizódját idézem a harmadik alfejezetből (*A nemiség és a munkakerőpiac. Miért lett Rudi munkanélküli?*):

„Már úgy beszél, mint mink, hogy a f...omat verjem a szátokba, azt mondja, már csúnyábban beszél, mint mink, nagyon dzsuker ember!« – mondotta sokszor Rudi. A férfiak beszédükkel asszimilálják a magyar főnököt. Míg a főnök szinte bókol nekik, amikor a »cigányos beszédet« használja, addig egy cigány férfi nem »osztogathatja f...át« mértéktelenül, következmények nélkül főnökének. Talán ezt a problémát oldotta föl Rudi, Lajos és Gyuri az alábbi történetben: »Elment a főnök nézni nekünk maszekot, ozt mi addig neki kezdtünk enni, kajálunk nagyba ozt látjuk, hogy a főnök kinn hagyta a szendvicsét, no ozt fogjuk, szétszedtük, mindhárman beletöröltük a f...unkat, ozt vissza gyött, neki állt a szendvicsnek, mi meg lestük. »Finom a szendvics, főnök« – kérdeztük. – Mm – mondja. – Fiúk, nagyon! Kár, hogy nem ilyet vettetek.« No, mi a földön vótunk a nevetéstől.” (231. old.)

Az a morális probléma foglalkoztat, hogy miközben Magyarországon talán Michael Stewart óta a cigányokról szóló tanulmányok egy része követi, hogy költői nevet használ az általa bemutatott településre, s megváltoztatja a személyneveket, a közölt történetek némelyike mégis felismerhetővé teszi a bennük szereplő embereket. Rudi és társai története erről szól. Nem pusztán arról, hogy a főnök olvassa-e a könyvet, vagy eljut-e hozzá e történet, vagy bárki is fölismeri-e Rudit, Lajost és Gyurit. Mindenképpen három cigány embert ismernek fel, akik e történetben nem mindenki ízlése szerint viselkednek, elegáns módon. Vagyis e már-már mesei fordulat képes-e a történetet, s ilyen formában a cigányok megítélését meseiként kezelni, vagy átszármazik-e ez a történet (s immár nem mint mese) úgy általában véve a cigányokra. Vagyis megírhatunk-e mindent, amit a cigányokról a cigányoktól hallottunk (akár igaz, akár csak minket akartak ugratni).

Az ötödik fejezet összefoglalás, amelyben Kovai Cecília megismétli a

fontosabb kérdésekben tett állításait – az alapproblémáról, az asszimilációs kényszer működéséről, a változásokról, illetve a rokonság és a nemiség stabilitásáról:

„A cigány–magyar különbségtétel hierarchikus viszonyainak fenntartását ugyanis az asszimilációs »rezsím« biztosította a falusi közegekben. Az asszimilációs kényszer a »cigányságot« meghaladandó, legyőzendő társadalmi entitásként tételezi, ily módon rögzítve stigmatizáló jelentéseit, a »civilizálatlanságot«, a »piszkosságot«, a »fejetlenséget«, az »alsóbbrendűséget«. Ez a »rezsím« nem pusztán azzal az ígérettel tartja fenn magát, hogy a cigányság elhagyható, hanem az arra irányuló törekvéseket szinte kötelezővé teszi, a stigmatizált jelentések rögzítésével pedig ellehetetleníti a cigányság mint tágabb értelemben vett politikai jelölő nyilvános megjelenését.” (239. old.)

A könyv utolsó lapjainak olvasása sem válaszolja meg azt a kérdést, hogy az »asszimilációs rezsím« megjelölés valójában mit is takar. Az 1961-es párthatározat, s ennek a korszaknak a cigányokat leíró szövegei három kategóriát használnak: a beilleszkedett, a beilleszkedés útjára lépett és a nem beilleszkedő cigányok csoportjait tételezik. A Kovai nevezte »asszimilációs rezsím« az 1960 utáni Kádár-korszak szavaival élve a cigányság nagyobb részének társadalmi hátrányait kívánta megszüntetni: ténylegesen komolyan akarta venni a tankötelezettséget, a 8 osztály elvégzését a cigányokra is ki akarta terjeszteni, legalább a férfiak körében pedig el is érte a megközelítően teljes körű foglalkoztatást, s legalább tervbe vette a rossz körülmények közötti telepek felszámolását. A központi hatalom ellenében a jobbára járási és községi szintű rendelkezések sokszor megakadályozták a központi irányelvek megvalósítását. A problémát tehát abban látom, hogy bármilyen bölcs és előrelátó határozatok születtek, netán még a végrehajtás lépései is megfogalmazódtak, a helyi szinteken szinte mindent finoman elszabotáltak, érvénytelenítették. Az MSZMP KB Közoktatási és Kulturális Osztályának a Politikai Bizottság számára a magyarországi cigány lakosság helyzetéről írt és

előterjesztett jelentését (1979. április 18.) a Politikai Bizottság május 18-án tárgyalta meg. Ennek fennmaradt a jegyzőkönyve, ami Hajnáczy Tamás dokumentumkötetének talán legizgalmasabb fejezete (Hajnáczy Tamás: *Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek. Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989*. Gondolat, Bp., 2015.). Az előterjesztő Kornidesz Mihály (elvtárs) volt, s hozzászóltak Németh Károly, Nemes Dezső, Óvári Miklós, Losonczy Pál, Fock Jenő, Győri Imre, Sarlós István, Brutyó János, Aczél György és Kádár János (elvtársak). Aczél György pontosan látta, hogy az előitéletek ellen a „párttársaknak” is volna dolguk küzdeni, de a párttagok is oly előítéletesek voltak. Érvényes volt még ekkor – s az ma is – Kardos Ferenc 1972-ben készített tévés sorozatának (*Társadalmi előítéletek*) *Cigányok* című része.

Nem az „asszimilációs rezsím”, hanem a helyi hatalmi szint gyakorlata, s legfőképpen a nem cigányoknak a cigányok mindennapi megkülönböztetését jelentő praktikái adják a megfejtés kulcsát. Vagy talán erről beszél Kovai is a könyve végén:

„A helyi magyarok osztársadalmi »mi«-jében nincs benne a cigány, nem része a falu közösségének, vagy ha igen, csak mint zavaró tényező. A cigánnyal szemben támasztott legnagyobb elvárás a »nemlétezése«, hiszen ő az, aki osztálypozíciójából fakadóan megtestesíti a középosztály egzisztenciális bizonytalanságait. A »cigány« olyan jelentéseket hordoz, mint szegénység, lecsúszottság, a társadalmi integritás szétesése, a hegemon etnicizált középosztály értékvilágának sérülése, tehát mindazon jelenségeket és jelentéseket, amelyek fenyegetik a falu »közösségét«. Következésképpen a cigány nem tartozhat ebbe a közösségbe, ezért periférián tartása, nyilvános terekből történő kizorítása alapvető érdek az etnicizált középosztálybeli pozícióból.” (240. old.)

Gömbalján az elmúlt fél évtizedben tovább nőtt a cigányok lélekszáma, s emelkedett a népességen belüli arányuk is. Ezzel párhuzamosan csökkent a „magyarok” száma és aránya, és bizonyos, hogy közülük egyre többen hagyják el a falut. Az is bizonyos,

hogy helyükre cigány családok kerülnek. S kíséri majd őket a „magyarok” (a parasztok) tekintete, s talán ilyen-olyan megjegyzése, a cigány „kimondása”. Ha pedig az antropológus folytatná munkáját (talán minden olvasó öröme), a magyarok elhallgatását is meghallaná (mert azért ehhez van füle). Várom/várjuk a folytatást! Akár munkaközösségi formában, akár kooperációban.

SZUHAY PÉTER

Keretek között

A HATVANAS ÉVEK MŰVÉSZETE MAGYARORSZÁGON, 1958–1968

Magyar Nemzeti Galéria, 2017. november 16 – 2018. február 18. Kurátor: Petrányi Zsolt. Kiállítási katalógus, szerk. Borus Judit. MNG, Bp., 2017. 397 old., 7800 Ft

Ismert közhely, hogy a kiállítás elmúlik, de a katalógusa megmarad, ezért szinte fontosabb a dokumentáció, mint az esemény maga. Ez különösen igaz a jelen esetben, hiszen a kötet tanulmányai szándékuk szerint a nevezett korszak megítélését, művészettörténeti és szociológiai értékelését határozottan újragondolják, és másként pozicionálják.

Előjáróban két olyan vonatkozást fontos jelezni, amelyek e vállalkozásnak kiemelkedő jelentőséget kölcsönöz: a tanulmányok szerzőinek életkoruknál fogva már lényegében nincs személyes élménye, tapasztalata a tárgyalt időszakról. Ennek következtében a megközelítés nem is lehetett más, mint tudományos, nem kellett a személyes benyomások, a kortárs szemtanúk esetében óhatatlan szubjektív értékítéletek hálójával megbirkózniuk. Az idő előrehaladtával amúgyis sokkal nagyobb a rálátás, az egyre távolabb kerülő korszak átlátásának lehetősége.

A másik vonatkozás a törekvés az eddigi feldolgozások deklarált folytatására. Petrányi Zsolt *„Keretek között” – Modernista megújulás a szocialista realizmusban 1958 és 1968 között* című, programadó tanulmányában hivatkozik az 1991-ben szintén a Magyar Nemzeti Galéria és a

Ludwig Múzeum által közösen rendezett *„Hatvanas évek” – Új törekvések a magyar képzőművészetben* című, Beke László, Dévényi István és Horváth György kurátorok által rendezett kiállításra. Ez utóbbi volt az a korszakos kiállítás (és katalógus), ahol a korábbi rendszer első nyilvánosságában reprezentatív helyszínen nem látható, „nem hivatalos” művészete először és összefoglaló szándékkal megjelent.

„Az utóbbi évek kutatási programjai, kiállítási projektjei, publikációi azonban a korszakot már a maga kettségében vizsgálják. A *Keretek között* ezt a dualitást kívánja árnyalni azért, hogy egyrészt meg kívánja mutatni a kísérleti művészeti színtér hátterét, kontextusát, azt, hogy mihez képest zajlottak a próbálkozások, másrészt egy nyitottabb értékelést kezdeményez” (34. old.) – jelölte ki Petrányi a vállalkozás célját. A feladat rendkívüli, ugyanakkor bőséges források állnak rendelkezésre, hiszen az 1989 előtti szakirodalom szinte kizárólagosan a „hivatalos” művészetre koncentrált.

Standeisky Éva történeti tanulmánya (*Kultúrpolitika és alkotói szabadság*) összefoglalja a kultúrpolitika változásait a korai ötvenes évektől egészen a hetvenes évekig. Bemutatja a folytonos változás árnyalatait, miközben a vezérlő elv, az ideológiai alap, a szocialista realizmus kötelve változatlan maradt – még azokban az időkben is, amikor már csak fedőszinként volt használatos. Rendszerező témacsoportjai nagyon jellemzők magára a korszakra: *A hatvanas évek művészeti életének politikai, kultúrpolitikai vonatkozásai; Intézményrendszer, irányítási elvek; A „kétfrontos harc”*. Az állam és a párt „húzd meg, ereszd meg” kultúrpolitikáját tárgyalva Standeisky finoman jelzi, hogy a különböző művészeti ágak kezelése is más és más volt. Összegzését így zárja: „Az állampárti engedékenységgel járó következmények egyre kevésbé illettek bele a hatalom kulturális elképzeléseibe. 1968 után a pártvezetés kínálódva próbált gátat vetni a befolyása, ellenőrzése alól egyre inkább kikerülő kulturális folyamatoknak. Az engedékenység a hatvanas években egyszerre a túlélés biztosítója és a diktatúra gyengülésének – a kortársak számára

még nem igen érzékelhető – jele volt.” (25. old.)

Petrányi Zsolt tanulmánya fejt ki a kiállítás programját. A cél annak a folyamatnak a bemutatása, amelyben a hivatalos kultúrpolitika támogatását élvező művészet megújult 1958 és 1968 között. Petrányi először a modernizmus fogalmát értelmezi újra. Provokatív tézise szerint „[a]hogy időben távolodunk a modernizmus időszakától, egyre inkább felvetődik annak a vizsgálata, hogy a 20. század karakterét nem ragadták-e meg mélyebben olyan izmusok »között« dolgozó alkotók, akik nem vallották az irányzatok melletti elköteleződést, hanem egyéni hangot találva úgy alkottak, hogy a kísérletek formai eredményének hatásait feldolgozták, használták életművükben, de csak oly mértékben építették be munkáikba, amennyire inspirálta őket, szolgálta a számukra fontos tartalmat.” (31. old.)

Ezután egyrészt a kiállítás alfejezeit ismerteti, úgy, hogy közben a csoportosítás teoretikus érveit is kifejti. *A hatvanas évek neoavantgárd és „konformista” művészeinek* kutatása szakaszban a vizsgálat tárgya az akkori művészetnek az a szelete, amelyben az alkotók a neoavantgárd kutatási módszereitől elhatárolódó, nemzetközi figuratív művészet felfogását akarták a szocialista realizmus körülményei között alkalmazni. Úgy, hogy a megkockáztatott formai és stílári megoldások az újítás mellett az állami kultúrpolitikai elvárásoknak is megfeleljenek.

A „*Figuratív művészet, propagandaművészet?*” alfejezet a szocialista realizmus és modernség elvi vitáit ismerteti, Bortnyik Sándor, Bernáth Aurél és Hans Sedlmayr szövegei alapján. Igen jellemző Bernáth mint zsűritag széles körben ismertté vált véleménye Lakner László dekoratív, absztrakt szekkjéről a budapesti Savoy étteremben: „Tegnap láttam... amely valamilyen dekorációs ábra, az építészeti stílushoz valamilyen homogenitásba összeállt, azonban az nem képzőművészet... A szocializmus ügyét, a nézők egészségét nem veszélyeztetik, de ez nem képzőművészet.” (39. old.)

Az építészetben egyszerűbb volt a helyzet: a korszak modernsége nem

hagyhatta figyelmen kívül a Bauhaus, Le Corbusier vagy Oscar Niemeyer egyetemes felfogását.

Tragikomikusan jellemző a „*Két példa a stílus irányításáról, korabeli jellemzéséről és a támogatás, a türés és a tiltás szimbiózisáról...*” alfejezet példázata Vilt Tibor pesterzsébeti felszabadulási emlékművének és Tar István *Tereferélők* című szoborcsoportjának esetéről. Fotók és zsűrijegyzőkönyvek is bizonyítják a művek folyamatos átalakítását mindaddig, míg a végeredmény mindkét esetben az eredeti szobrászi elképzelés paródiájává nem vált.

A Nemzeti Galériában látható kiállítás fő feladata az 1958-tól modernizálódó szocialista realizmus sokoldalú bemutatása volt (*A stílus kérdése – a kiállítás szekciói*), jelezve, hogy „milyen stílus-kísérletek zajlottak a kultúrpolitika által elfogadott és támogatott művészeti szcénában. Az ennek eredményeként létrejött, akkor szocialista realizmusnak nevezett irányzat, amelyet a mai szakirodalom a megkülönböztetés miatt szocialista modernizmusnak nevez, ideológiai alapokon álló, konszolidált művészeti kifejezőmóddá vált.” (52. old.)

Ennek jegyében a kiállítás és katalógusa elvonultatja a figuratív művészet előzményeit a Bauhaustól az orosz avantgárdig. A *Környezet és a mindennapok* szekció kiindulópontja az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja, valamint a Venecei Biennálé magyar pavilonjának újramegnyitása. Mindkét helyszínen együtt jelent meg az építészet, a képző- és iparművészet, ám míg az „alkalmazott művészeti” rész jórészt „nonfigurációt” is tartalmazott, a kiállított képzőművészet a „realizmus-hoz” ragaszkodást dokumentálta. A katalógusban külön alfejezetet kapott az expresszív vizuális politikai propaganda, az időszak figuratív művészete Kondor Bélától a Fiala Művészek Stúdiójáig, a köztéri művészet és általában a vizuális kultúra, az életmód, a lakás és a lakberendezés hatása a „modern ember”, a korabeli közönség felfogására – ugyanúgy, mint *Türes és tiltás határain* cím alatt az Európai Iskola, a szürrealizmus és az akkortájt induló neoavantgárd művészeti törekvések.

Rieder Gábor tanulmánya a „szocmodern = szoc(ializmus) + modernizmus” elméletét veszi szemügyre, szellemes, a tárgyhoz csak érintőlegesen kapcsolódó példákat sorolva. Az ötvenes évek sztálinista/rákossista szocialista realizmusa nyilvánvalóan csak a párt kultúrpolitikai követelményeként maradt fenn, de ténylegesen nem létezett 1956 után. Az 1957-es Tavasz Tárlaton a forradalom utáni „lazaság” még külön termet engedélyezett az absztraktoknak. A szocialista modernizmus (szocmodern) első kézzelfogható – hivatalos – megjelenése az 1958-as brüsszeli magyar pavilon Somogyi József és Kerényi Jenő szobraival, Gáboros Lajos és társa díjazott pavilonépületével és az itt bemutatott gasztronómiai csodával, a hortobágyi palacsintával. Rieder értelmezése szerint „a szárazan akadémikus, sztálinista szocialista realizmus (tematikus festészet) markáns egységéből 1945 előtt és 1957–58 után kikérezkednek a klasszikus avantgárd expresszionizmus és konstruktivista nyelvet megidéző alkotások [...] A kikívánczozó tétova hangok 1958 után annyira felerősödtek, hogy ebből bontakozott ki a hatvanas évek fősodorbeli vizualitása, amely a táblaképfestészetben ugyan ritkán szerepel ma, de a monumentális, köztéri művek révén a szocialista képi tudat markáns és látványos rétegét alkotja.” (69-70. old.) A szocmodern fő terepének elsősorban az építészetet tartja – joggal –, de az expresszionizmus és a konstruktivizmus elemeivel felékített monumentális szobrászatnak és festészetnek is fontos szerepe van. A korszak mesterei Somogyi és Kerényi mellett Hincz Gyula, Konecsni György, Kádár György, de jelen van ebben a vonulatban Domanovszky György Picassót idéző sgraffitója a debreceni pályaudvar állomásépületében vagy például Bernáth Aurél expresszív pannói. A díszítő szándékú épületplasztika mint dekoratív elem a korszak vége felé már akár absztrakt is lehetett. „Az ötvenes évek tematikus szocreálja után a hatvanas éveket a különféle alapelvekből összegegyűrt szocmodern uralta, a hetvenes években viszont már megjelentek olyan, állami megrendelésre készült alkotások is, amelyek a nemzetközi

késő modern szellemében fogantak (82. old.).

Hornyik Sándor *A szocialista spektákulum és a magyar „konstruktivizmus”* című tanulmánya Evgeny Dobrenko posztmarxista kultúrtörténész meglehetősen labilis teóriájára támaszkodik, aki szerint a szocialista realizmus nem csupán stílus, alkotói módszer, művészetfilozófia, „hanem a látványos és agresszív tudatformálás politikai gyakorlata [...] a szocialista realizmus által teremtett valóságra olyan metaforát használ, mint a spektákulum és a szimulákrum.” (86. old.) Hornyik szerint az ötvenes évek második felében a szocializmus jegyében polgárjogot nyert posztnagybányaiság mellett „a hatvanas évek festészetében a »félabsztrakt« szocialista realizmus lett a domináns nyelv, egy pragmatikus vizuális kultúra [...] igyekezett a lehető legjobban megfelelni az új elvárásoknak.” (89. old.) Azok névsorát, akik ezt a hibrid nyelvezetet be tudták illeszteni a konstruktivizmus elemeit is megjelenítő modernség ideájába, Kádár György, Hincz Gyula és Barcsay Jenő festő, valamint Makrisz Agamemnon, Kerényi Jenő és Somogyi József szobrász alkotta. Ebben Barcsay volt az úttörő: „A hazai művészek közül is egy elkötelezett modernista, Barcsay Jenő lett a konstruktivizmus emblematisztikus figurája: a desztalinizált szocialista realizmus politikusai és elméletírói benne megtalálhatták az ideális, modern és apolitikus hősüket, akinek problémahorizontja nem lépte át a művészet kereteit.” (90. old.) Foglalkozik Kádár György ötvenes évekbeli pályáivével is, ami a szocialista realista programképektől az 1958-as konstruktív *Tetők, antennákig* határozott változáson ment át, majd ide kapcsolja Lantos Ferenc geometrikus absztrakcióját is (*Szénesztályozó*, 1961). A külső impulzusok is jelentős szerepet játszanak a kultúrpolitikában, ilyen volt például Picasso baloldalisága és 1956-os moszkvai kiállítása. Hincz Gyula azután kitűnően használta ezt a picassói nyelvet, például a Kertészeti Egyetemre készült mozaikján 1970-ben.

„A korszerűség mint beszédmód azonban az ideológiai szigor és az esztétikai korlátoltság ellenére is zöld utat kapott 1963 után, ami a haladó

szocialista hagyományok újraértékelésének pozícióit is erősítette” (97. old.) – állítja Hornyik: „Vagyis a hatvanas évek közepétől kezdve megmegindulhatott az Európai Iskolával fémjelzett magyar modernizmus kanonizálása is, amelynek köszönhetően olyan, valóban avantgárd figurák is előkerülhettek [...], mint Vajda Lajos.” (97. old.) Az utóbbi ugyan igaz, de az Európai Iskola az 1973-as székesfehérvári kiállításáig még a szakirodalomban sem fordult elő.

Az 1957-es Tavaszi Tárlat katalógusa úgy fogalmazott, hogy „előterbe került a konstruktív, de nem konstruktivista, azaz a »konstruáló-komponáló«, szerkezetes, építő jellegű művészet.” (98. old.) A konstruktív törekvések (ide sorolja Hornyik Barcsayt, Hinczet, majd az akkor fiatal Kondor Bélát) kiindulópontja Cézanne és a történeti magyar konstruktivizmus lett. Összegzésként pedig így foglalja össze teóriáját, az időben visszalépve 1958-ra: „A neokonstruktivizmus annak a magyar szocialista spektákulumnak lett integráns része, amely 1956 után tudatosan kereste új identitását Nyugat és Kelet között. Kiválóan mutatja ezt a brüsszeli program (»Mit adott egy kis nép a nagyvilágnak«), Vasarely hazacsábítása és magyar múzeumának létrehozása, és Kállai Ernő konstruktív naturalista programjának újrainstallálása is, ami meghatározta a hatvanas évek magyar művészettörténetének a progresszióról alkotott képét.” (102. old.) Hornyik többek között ezzel magyarázza, hogy aztán Lantos Ferenc és Fajó János, a Budapesti Műhely, illetve a Pécsi Műhely „alapítói egyszerre illeszkednek bele szervesen a magyar avantgárd és a magyar szocialista művészet történetébe is” (!, 102. old.).

Fehér Dávid írása (*Érintkező kánonok. Nyugati művészeti tendenciák megjelenése Magyarországon a „hosszú hatvanas években”*) Aradi Nóra realizmusfelfogását veszi kiindulópontul, aki széleskörű nemzetközi kitekintéssel tárgyalta a realista, „szocialista, vagy „baloldali” tendenciákat a XIX. századtól az 1960-as évek végéig (vö. Aradi Nóra: *A szocialista képzőművészet története* Corvina, Bp., 1970.) Koncepciója szemléltetésébe természetesen belekerült Picasso, Léger

és a „kapitalista környezetben élő” Boris Taslitzky, és kitüntetett figyelemmel szerepeltette a mexikói muralista vonulatot (Siqueiros és Diego Rivera) csakúgy, mint az olasz neorealista Renato Guttusót. A szelekciós elv elsősorban ideológiai volt, azokra fókuszál, akiknek a művészeti, politikai tevékenysége baloldalként volt meghatározható – függetlenül műveik esztétikai minőségétől.

Fehér ismerteti az ötvenes évek második felétől a hatvanas évek végéig húzódó művészeti tendenciákat Aradi tematikus csoportjai és jelszavai – antifaszizmus, béke, az ifjúság, építés, munkásábrázolás, jövő stb. – felhasználásával. A hivatalosság által támogatott alkotók részben már ismert névsora Hincz Gyulától Domanovszky Endréig, Somogyi Józseftől Kokas Ignácig, Ék Sándortól és Zala Tibortól Makrisz Ziziig, és Kurucz D. Istvánig Kerényi Jenőtől és Blaski Jánostól Kádár Györgyig és Fónyi Gézáig terjed. Fehér csatlakozik az ötvenes évek végének ártértekelőihez (Rieder és Hornyik), amikor leszögezi, hogy „1957-től nem beszélhetünk Magyarországon zsdanovi értelemben vett szocialista realista képzőművészetről, [...] hanem sokkal inkább egy gyakran posztkubista karakterű, mérsékelt modernista, mégis baloldali szellemiségű művészetről, amelyet olykor szocmodernként írnak körül.” (108. old.) Majd elemzi azokat a Budapesten is bemutatott külföldi kiállításokat, melyek bizonyíthatóan hatottak a hazai művészetre, mind a stílus tekintetében, mind pedig a „megengedés” határainak tágításában.

Hatottak az Aradi által értékelt külföldi művészek is – Picasso, Guttuso és Diego Rivera –, és hazai előképnek számított Munkácsy realizmusa, Derkovits és a Szocialista Képzőművészek Csoportja, de még a Gresham posztnagybányai festésze is. Az akkori fiatalabb teoretikusok közül Körner Éva és Németh Lajos munkássága is bővítette a horizontot. A nemzetközi összefüggések ismerete a művészeti intézmények tevékenységén is múltott, a Nemzeti Szalon, majd a Múcsarnok és az Ernst Múzeum, valamint a Kulturális Kapcsolatok Intézete voltak a szóba jöhető kiállítási helyszínek. Renato Guttusónak már 1954-ben

volt kiállítása a Nemzeti Szalonban, amit 1973-ban nagy műcsarnoki bemutató követett. Ugyancsak a Nemzeti Szalonban volt kiállítása Boris Taslitzkynak és Mireille Mailhénak, s mindhárom művésztől vásárolt műtárgyat a Szépművészeti Múzeum. Az ötvenes évek közepétől rendszeresen voltak „keleti” művészetet bemutató kiállítások a Műcsarnokban, a koreaitól a szíren át egészen a nagy csehszlovák kiállításig 1969-ben. „Nyugati” művészet elsősorban a Kulturális Kapcsolatok Intézetének felhatalmazásával szerepelt, a helyszín vagy a KKI Dorottya utca kiállítóterme, vagy a Műcsarnok volt. A kultúrpolitikai döntések túl jelentős szerepe volt ebben Néray Katalinnak, aki a KKI munkatársaként kiváló szervezőként a szakmai színvonalat is biztosította. Jó együttműködés alakult ki a British Councilal, ennek eredményeként két Henry Moore kiállítás is látható volt Budapesten (1961 és 1967), 1963-ban pedig az Ernst Múzeum rendezett *Jelenkori brit festészet* címmel kiállítást, ahol Ben Nicholsontól Lucien Freudig láthatott műveket a közönség. Ugyancsak fontos volt a KKI és a párizsi Musée d'Art Moderne szervezésében bemutatott grafikai kiállítás a Műcsarnokban 1967-ben, ahol olyan nevek szerepeltek, mint Hans Hartung, Pierre Soulages, Alfred Manessier, Alberto Giacometti és César. 1969 fordulat volt abból a szempontból is, hogy megvalósulhatott Amerigo Tot és Victor Vasarely kiállítása. Két évvel korábban Amerigo Totnak a székesfehérvári István Király Múzeum akart kiállítást rendezni, amit Aczél György személyesen tiltott le. (Ez az adat nem szerepel Fehér írásában). Ezek nyomán jöhetett létre a *XX. századi magyar származású művészek külföldön* című kiállítások sora Passuth Krisztina szervezésében. Picasso grafikai kiállítását Fernand Léger egyéni kiállítása követte a Műcsarnokban. Az egyetemes művészet felé való nyitás a Szépművészeti Múzeum gyűjteményezési gyakorlatában is érződött.

A magyar művészet külföldi bemutatása terén sokkal lassabb volt a változás, a Velencei Biennálé magyar pavilonjában a modernizmus ugyan megjelent, de 1986-ig áttörés nél-

kül. 1967-ben a XX. századi magyar művészet londoni kiállításán egyedül Lakner László nem tartozott szorosan a kánonba. Másrészt elkezdődött a fiatalabb művészek külföldi jelenléte a hazai kultúrpolitika keretein kívül, például az esseni Museum Folkwang kiállításán szerepelt Maurer Dóra, Lakner László és Major János. Ebben az időben indult Bak Imre és Nádler István nemzetközi bemutatkozása is, elsősorban az NSZK-ban.

„Ugyanakkor, amint erre Lakner, Maurer és Major példája is utal, a szürrealista képalkotás felé kitekinő figurális képzőművészet státusza és pozíciója bizonytalan volt. Míg Németh Lajos *Modern magyar művészet* című, 1968-as kötetében megjelentek a fent említett művészek, addig az Aradi Nóra által írt *A szocialista művészet történetének* jelenkori fejezete (még 1979-ben is!) a Csernus Tibor – és az ő nyomán Lakner László – nevével fémjelzett experimentális festészeti és grafikai tendenciák éles elutasításával zárul.” (122. old.) A szocmodernben megjelenő témák a pop-arthoz forduló szürnaturalisták esetében ugyan nyugati előképekhez kapcsolhatók, ám egészen más formákban jelentkeztek.

Fehér Dávid a szakma előtt álló feladatokat így összegzi: „a támogatás, tűrés közötti szűrkezőnák elemzése a magyarországi művészeti szintér vonatkozásában, illetve annak bemutatása, hogy miképp módosultak – enyhültek vagy szigorodtak – a kultúrpolitika irányvonalai Magyarországon 1957 és 1973 között, milyen modernizációs kísérletek figyelhetők meg a rendszeren belül [...] Ennyiben tekinthető kiemelt feladatnak megvizsgálni a nyugati művészet jelenlétét a hatvanas évek magyarországi intézményeiben, illetve hatását a támogatott és túrt művészek életművében.” (124. old.)

Bódi Kinga *Papíron szabad. 20. századi modern művek szerzeményezése 1958 és 1968 között a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményében* című írása műfajában teljesen más, mint az eddigi írások: egy szabályos gyűjteményi beszámoló az adott korszakról. Számos érdekes és izgalmas adatot tartalmaz, és kétségtelenül ez volt az egyetlen gyűjteményrésze

a Szépművészeti Múzeumnak, ahol a gyarapítás nem állt meg teljesen. A *Keretek között* kiállítás/katalógus szempontjából talán azért érdekes a szerepeltetése, mert egyrészt referencialhely volt a gyűjtemény, különösen a XIX–XX. századi művészet terén, másrészt a szórványos nemzetközi kiállításokból megvásárolt darabok ide kerültek. A hatvanas évek második felétől kibővült a szerzeményezés köre, például Pán Imre és Mezei Árpád gyűjteményéből kerültek be lapok a múzeumba. Fenyő Iván, Pataky Dénes és Passuth Krisztina munkássága nyomán a hatvanas évek végére már Vasarely, Henry Moore is a gyűjteménybe került, de a legjelentősebb gyarapodás a Passuth Krisztina által szervezett *XX. századi magyar származású művészek külföldön* című kiállítások anyagából származott.

Szőnyeg-Szegvári Eszter tanulmánya (*Hétköznapiak korszerű formái felé. Vízó és propaganda az Iparművészeti Tanács lakáskulturális kiállításain az 1950–1960-as években*) az Iparművészeti Tanács intézménytörténetével és kiállításával foglalkozik. Csak nagyon nehezen illeszthető az eddigiek sorába, úgy került ide, hogy a szélesebb környezet vizuális kultúrájára is ki akartak tekinteni a kiállítás rendezői. Kézenfekvő, hogy a külső és belső terek, az élet helyszínei fontos szerepet játszanak a korszakban, csakúgy, mint a tárgytipusok – az ülőbútorok, a kerámia, a textil, a plakát, az ipari design és így tovább. Ám a tanulmány nem erről szól.

A kötet következő fele – közel kétszáz oldal – *A kiállított művek jegyzéke* igen jól tagolt, témafejezetekre bontott teljes képanyaggal ellátott, nagyon komoly katalógus, adatokkal és elemző szövegekkel a legfontosabb művekről.

A hatvanas évek művészetének korszerű feldolgozását célul tűző *Keretek között* katalógus/kiállítás előzménye a Magyar Nemzeti Galéria *Hatvanas évek* kiállítása és katalógusa volt (1991), amely azonban, teljesen érthető történelmi okokból, a korszak művészetének addig alig, vagy csak kivételesen látható részére helyezte a hangsúlyt, (a túrt és tiltott kategóriákra), teljesen jogosan nem foglalkozott a hivatalos, és az első nyilvánosság-

ban addig folyamatosan jelenlévő, jól publikált részével. Most a fordítottjának lehettünk tanúi, és ez is érthető, hiszen időszerűvé vált a szocialista realista művészet újraértékelése, a „szocialista modernizmus”, a „szocmodern” kategória kanonizálása. Ezt a feladatot igen jól és alaposan teljesítette, bár a tanulmányok színvonala nem teljesen egyenletes, de a vállalt feladathoz méltók.

A problémák és ellenvetések oka valójában a kiállítás, amely Budapest-centrikus, a tárgyak legnagyobb részben a Magyar Nemzeti Galériából és a vele összeolvasztott Szépművészeti Múzeumból valók, a kölcsönzött művek pedig az Iparművészeti Múzeumból és fővárosi magángyűjteményekből származtak. Ez kiállításrendezési szempontból teljesen érthető és korrekt, de a korszakot feldolgozó tanulmányokban már torz eredményre vezet. Ugyanis a korszakban a magyar művészeti események, kiállítások súlypontja messze nem a Nemzeti Galéria volt, még a „szocmodern” alkotók esetében sem. A vidéki központok, elsősorban a székesfehérvári István Király Múzeum kiállításai Kassáktól Vilt Tiboron át Schaár Erzsébetig, Korniss Dezsőig sokkal jelentősebb szerepet játszottak, mint a szürke Nemzeti Galéria. S ha már Pécsig sem ért el a tekintet, akkor legalább a Kiscelli Múzeum Fővárosi Képtáráig el kellett volna látni, amely 1958-tól rendezte Budapesten kiállításait és építette gyűjteményét. A kötetben erről egy szó sem esik. A Múcsarnok–Ernst Múzeum–KKI nemzetközi művészetben játszott szerepét Fehér Dávid remekül írta meg, de a kötet meg sem említi a Múcsarnok magyar művészeti szerepét. Ehhez képest egy teljes tanulmány szól a Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteményéről.

A kiállítás/katalógus szerzői így is komoly munkát végeztek, köszönet érte.

Imre Zoltán: Az idegen színpadra állításai

A MAGYAR SZÍNHÁZ INTER- ÉS
INTRAKULTURÁLIS KAPCSOLATAI

Ráció, Bp., 2018., 464 old., 3799 Ft

Imre Zoltán új kötete, korábbi munkáihoz hasonlóan (*A színház színpadra állításai. Elméletek, történetek, narratívák*. Ráció, Bp., 2009.; *A nemzet színpadra állításai. A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. Ráció, Bp., 2013.), egy meghatározott vizsgálati szempontból, jól körülhatárolható fogalmi hálóban elemzi a színháztörténet egyes kiemelkedő előadásait, alkotói stratégiáit. Ebben az esetben az elemzés eszköztára az inter- és intrakulturalitás ernyője alá rendeződik, mivel a szerző a magyar színház kulturális kapcsolataiból kibomló történeteknek, „a folyamatos törésekkel szerveződő hagyománynak, pillanatnyi sokszínűségének és összetett eseményeinek a rekonstrukcióját” kísérli meg (21. old.). A 11 esettanulmány közül néhányval rövidebb változatban már találkozhattunk tanulmánykötetekben és folyóiratokban, Imre Zoltán azonban alaposan átgondolta, bővítette, újraírta ezeket a szövegeket, és olvasói, korábbi diákjai előtt világosan kirajzolódik az alkotó-folyamat, amelyben a szerző korábbi állításait más szemszögből, vagyis ez esetben a „más” szemszögéből súlypontoszza újra.

A legnagyobb nehézséget – miként erre a bevezetőben a szerző is utal – még mindig az interkulturális színház meghatározása, illetve a Kelet–Nyugat oppozíció sztereotípiáktól való megfosztása jelenti, ahogyan az e megközelítésmódot választó szerzők esetében immár évtizedek óta. Manapság egyre gyakrabban neveznek „interkulturális színháznak” minden olyan előadást, amely szövegeket, előadói stílusokat, zenét, kosztümöket, maszkokat, táncokat vagy épp díszletelemeket adaptál egy másik kultúrából. Az interkulturá-

lis színház fogalmának tudományos behatárolása azonban igen komplex feladat, s a kutató számos nehézséggel ütközik, ha pontos definíciót kíván megfogalmazni. Patrice Pavis, Marvin Carlson, Erika Fischer-Lichte, Rick Knowls és mások törekvései eredményeképp sokszínű definícióhalmaz jött létre, és vált az 1980-as évektől a színháztudományi vizsgálódás tárgyává. Ez a sokszínűség, az újabb és újabb definíciók megfogalmazása vagy éppen átformálása tünetértékű: egyszerre nyújt a kutatónak bőséges fogalmi választékot, de egyszer s mind megnehezíti a fogalom meghatározását, ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről. Erika Fischer-Lichte és Rustom Bharucha kevésbé terhelt és elhasznált fogalommal állt elő – *Verflechtungen/interweaving* (magyarul talán *összefonódások*) –, amellyel talán megszabadulhatunk attól a történeti tehertől, amely az „interkulturális” terminussal jár, s inkább azt hangsúlyozzuk, hogy az anyag számai egymáshoz simulva (nem összegabalyodva), új textúrát hoznak létre (Dialogue: Erika Fischer-Lichte and Rustom Bharucha. *Textures. Online Platform for Interweaving Performance Cultures*, 2011. augusztus 6. <http://www.textures-platform.com/?p=1667&page=5>). Nem oldódnak fel egymásban, tehát az új produktum különböző és önálló összetevői „közelről” kivehetők. Bár ezt Imre Zoltán ebben a formában nem mondja ki, valójában ő is hasonló módon bontja százlaira tárgya szövetét, s igyekszik minden kapcsolódásukat láthatóvá tenni.

A bevezetőben számos egymást kiegészítő, vagy épp egymásnak ellentmondó meghatározást hoz az interkulturális színházra Paul Allain, Jen Harvie, Patrice Pavis, Erika Fischer-Lichte, Craig Latrell, Jacqueline Lo és Helen Gilbert tanulmányaiból. Fischer-Lichte például azt emeli ki, hogy az antikvitás óta számos olyan esetet ismerünk, amelyben szomszédos kultúrák színházi formáinak kölcsönhatása, cseréje valósult meg. Ezáltal válik relevánssá Imre Zoltánnak már az 1800-as éveket érintő vizsgálódása. Latrell felvétele viszont az – melyet a szerző is alkalmaz az esettanulmányokban –, hogy az interkulturális folyamatokat

ne tekintsük kölcsönzésnek, illetve – az eurocentrikus dominancia miatt – kizsákmányolásnak, hanem dialógusnak, ami által meghaladhatjuk az „áldozat/Kelet – bántalmazó Nyugat modellét” (13. old.). Lo és Gilbert tanulmánya pedig az egységesnek tűnő nemzetállamokon belüli eltérő közösségek kapcsolatának, kölcsönhatásának vizsgálatával alapozza meg az intrakulturalitás meghatározását.

Ezzel együtt rendkívül fontos szempont, és az elméleti kerethez is új elemmel járul hozzá, hogy a szerző állítása szerint a színház nem csupán folyamatként, hanem „olyan struktúrális és hierarchikus viszonylatokkal rendelkező intézményként is meghatározható, amely (re)prezentálja a társadalom/közösség alapfeltevéseit, másrészt pedig olyan *jelenség*ként is felfogható, amely az adott társadalom kulturális, történelmi, ideológiai és politikai viszonyaiban helyezkedik el” (18. old.).

Ilyen pontosan meghatározott alapelvekre épül tehát Imre Zoltán elemzéseinek sora. Több mint száz éven kalauzolja át az olvasót, s a különböző műfajok felvonultatása mellett erőteljesen hangsúlyozza a magyar színház *globális* jellegét is, vagyis azt, hogy a vizsgált korszakokban a szembevetendő lokális jelenségek vizsgálata mellett mindig ott a globális nézőpont lehetősége, amely teljesen új keretbe helyezheti addigi elképzeléseinket.

A szerző nagyon jól, követhetően és élvezetesen ír, és szövegében tanulságos megfigyelni a tudatosan alkalmazott, az olvasó előzetes elvárásait kikezdő hangsúlyeltolódásokat. Már az első esettanulmányban, amely a Pesti Magyar Színház nyitóelőadásait elemzi, új megvilágításban látatja a *Belizár* című szomorújátékot. Pest első állandó magyar színházának megnyitása 1837-ben ugyanis szorosan összekapcsolódott a nemzeti függetlenség vágyával, a hősi és dicsőséges magyar múlt feltárásával és bemutatásával, valamint számos esetben az elnyomás elleni harc reprezentálásával. Ez mind meg is valósul Vörösmarty *Árpád ébredése* című előjátékában, s a legtöbb színház-történeti vizsgálódás a nyitó est e darabját állítja középpontba, szemben a német Eduard von Schenk *Belizárjával*. Imre

Zoltán viszont felteszi a kérdést, miért éppen a *Belizárt* mutatták be másodikként, és elméletében a *koloniális mimikri* Homi Bhabhától származó értelmezését adja, új megvilágításba helyezve a Pesti Magyar Színház nyitóelőadását: „Míg az *Árpád ébredése* nemzeti programot adott az itt élő magyar nyelvűek és magyar nemzetiségűek számára, valamint éles kritikával illette a jelen viszonyait, addig a *Belizár* igyekezett meggyőzni a multikulturális Pest-Buda nem magyar nyelvű többségét az egyelőre »ideg(l)en(es) testként« megjelenő intézmény létéről, küldetéséről és értékeiről.” (55. old.) Azaz rávilágít a korabeli Pest-Buda multikulturalitására – melyről gyakran megfedelkezünk –, és felhívja a figyelmet az új magyar színház interkulturális kapcsolataira.

Imre Zoltán minden egyes elemzésében igen szerteágazó tematikájú és jelentős mennyiségű forrásra támaszkodva széles spektrumú kontextust mutat be. A kultúr-, politika- és eszmétörténet mellett találkozunk gondosan felépített marketingterv-elemzésekkel és gazdaságtörténettel is.

Az Ira Aldridge brit-amerikai színész pesti vendéjátékát tárgyaló részben szintén *más* perspektívába helyezi a viszonylag jól dokumentált 1853-as látogatást, amikor Joseph Roach *helyettesítés-* és Christopher Blame *mediatizáció-*fogalmát alkalmazva ír Aldridge sikereiről. Emellett pedig először – de nem utoljára – veti fel, hogy az interkulturalitás eszméje alapján újra lehetne gondolni a színház-történetet.

Különösen izgalmasak a nemzetközi viszonylatban is jelentős sikereket elérő *Taifun*-ról és *Csárdáskirálynéről* szóló tanulmányok, melyek a szoros olvasat technikáját alkalmazva mutatnak rá, milyen dramaturgiai változásokon mentek át az előadások az egyes országokban, az adott politikai viszonyokhoz igazodva. Figyelemre méltó, hogy míg a *Taifun* a japánok szerepeltetésével egy „valóban” távoli idegent mutat meg, a *Csárdáskirálynében* a markáns idegenség és másság Kelet- és Nyugat-Európa viszonyában jelentkezik. A japán nép korabeli megítélésének egyaránt volt pozitív (japonizmus) és negatív („sárga veszedelem”) oldala. A szerző a politikai

kontextust és az uralkodó sztereotípiákat részletesen tárgyalja, nem tér ki viszont az akkori magyar társadalom alapvetően japánbarát attitűdjére a japán–oroszháborút (1904–1905) követő években, ami alapvetően az oroszellenességből fakadt, de tovább árnyalhatja a japán tematikájú előadások egykori népszerűségét is. A *Csárdáskirálynéről* szóló összetett tanulmány felhívja a figyelmet az operettkutatásra, vagyis arra, hogy az utóbbi időben hiánypótló módon „olyan kutatások láttak napvilágot, amelyek már komolyan véve ezt a komolytalan műfajt, a populáris kultúra gazdasági, politikai és ideológiai kontextusában elemzik” (197. old.).

A történeti avantgárd magyar kísérleteit és *A velencei kalmárnak* két, a Nemzeti Színházban tartott bemutatóját tárgyaló tanulmányokban a hiány fogalma kap központi szerepet – ismét újragondolásra késztetve az olvasót. Az utóbbi elemzés *A velencei kalmárban* megjelenő zsidó mint a Horthy-korszakban „felmutatott idegent” állítja szembe a Kádár-korszak „elrejtett idegenjével”, és hangsúlyozza a két bemutató között eltelt időben kiütözött hiányt. Épp a jelentőségteljes elhallgatás miatt lett ugyanis annyira terhelt a téma, hogy 46 év után csupán egy „kikönnnyített”, teljes mértékben feszültségmentes előadást lehetett a Nemzeti színpadára állítani. A kötet e tanulmánya azért is jelentős, mert tovább mélyíti a műltfeltárás egyre erőteljesebb diskurzusát, s tudományos háttérrel biztosít az ilyen jellegű színpadi előadásoknak.

A *Csárdáskirályné* kapcsán már felbukkan a gyanú, hogy sztereotíp elképzeléseinkre rácsafolva a „civilizált Európa” sem egységes: a *Szentivánéji álm* Brook-féle turnéja kapcsán a szerző kimondja, hogy ebben a relációban a keleti blokk kerül a másik, az idegen szerepébe. Nem mintha nem lett volna interkulturális csere a fal mindkét oldalán, hovatovább az egyik oldalon lévő nemzetek között (amit már a Royal Shakespeare Company turnéja önmagában is bizonyít).

Halász Péter társulata és a Mozgó Ház Társulás tevékenysége kapcsán Imre Zoltán arra világít rá, hogy az elért nemzetközi sikerek nem feltétlenül vonnak maguk után hazai kano-

nizációt, sőt „az alternatív létezések mindig marginálisak maradtak, általában idegenként kezelték őket, és sosem tudtak társadalmi méretűvé válni” (432. old.). A másság/idegen-ség tehát egy nemzeten belül is létezik.

Az idegen színpadra állításai összetett, aprólékos és olvasmányos kötet. Tanulmányai ezer szálon kapcsolódnak egymáshoz, folyton vissza-vissza-idézve az előzőekben olvasottakat, és megmutatva, hogy a színháztörténet egyes eseményei szélesebb kontextusban is vizsgálhatók. Emellett talán az a legfontosabb, hogy Imre Zoltán nem csupán új szemszögből vizsgálja a színháztörténet egyes aspektusait, hanem problémákat is felvet, például amikor szóba hozza a magyar színháztörténet-írás útvesztését, kiüresedését(?) – de nem hagyja a kötet végén az olvasót kétségek között, hanem tūpontos gondolataival, paradigma-váltást sürgető javaslataival lehetséges kiutat is kínál a labirintusból. Vagyis nagyon tudatosan szerkesztette, „szőtte” egybe könyvét. Játsszik az Idegen és a Másik kapcsán kialakult sztereotípiákkal, sok esetben forrásokra is rámutat, de még lényegesebb, hogy le is bontja a „rossz” beidegződéseket, utat nyitva egy újfajta látásmódnak, melynek segítségével lehetségessé válik egy újfajta értelmezés, ahogyan ő hívja: „(színház)történet-írás”.

DOMA PETRA

Zódi Zsolt: Platformok, robotok és a jog

**ÚJ SZABÁLYOZÁSI KIHÍVÁSOK AZ
INFORMÁCIÓS TÁRSADALOMBAN**

Gondolat, Bp., 2018. 264 old., 2500 Ft

Az elmúlt évek technológiai változásokkal kapcsolatos diskurzusában eleinte a Big Data, később az algoritmus, robot és mesterséges intelligencia kifejezések már-már divatszerű, de a változások irányát tekintve mégiscsak sokatmondó használatát figyelhettük meg. Az online szolgáltatások is megváltoztak, igaz, az online platformok

változása nehezebben megfoghatónak és nevesíthetőnek tűnt, talán azért, mert maguk az alapszolgáltatások – a Google, a Facebook és az Amazon weboldalai – lassan több évtizede ismertek, és a szerepváltozásuk fokozatos, egy darabig talán észrevétlen is volt. A jogtudomány – csakúgy, mint legtöbbször maga a jogi szabályozás is – a technológiai változások tekintetében jellemzően követő jellegű, ami nem meglepő, mivel a technológiai jelenségek társadalomtudományos megértéséhez, kutatásához kell egy kis idő. Az elmúlt évben azonban egészen látványosra sikerült megjelenésük a magyar jogirodalomban. Két könyv is tárgyalja őket: Zódi Zsolt itt ismertetett munkája és a Klein Tamás és Tóth András szerkesztette *Technológia jog – Robotjog – Cyberjog* (Wolters Kluwer, Bp., 2018.).

Első ránézésre úgy tűnik, mintha Zódi „csak” néhány új jelenségnek a jogrendszerre és a jogtudományra gyakorolt hatását vizsgálná. Ennél azonban többről van szó: A *Metaforák és narratívák* című fejezetben a szerző az elmúlt évtizedekben kialakult jogterület, az „informatikai jog” rendszerét és megközelítését is elkezdti újragondolni, a zárófejezetben pedig a könyvben tárgyalt jelenségek jogtudományra és jogalkalmazásra gyakorolt hatását vizsgálja. A műnek e keret adó részei között pedig négy nagy fejezet valóban egy-egy új, átfogó jelenség, a Big Data, a (horizontális és vertikális) platformok, és a mesterséges intelligencia és robotika által felvetett kihívásokat és az azokra adott jogi válaszok lehetőségeit elemzi.

A kiindulópontok világosak: a régi metaforák legfeljebb korlátozottan alkalmazhatók, új megközelítésre, új narratívára van szükség a megfelelő jogi szabályozáshoz. Zódi Zsolt felsorolja az új megközelítések lényegi elemeit, miközben nagyon is tisztában van az előrelátás korlátaival is. Sokszor „nincs más lehetőség, csak kívánni, hogy keletkezzen egy új metafora és narrativa, amelyre azután lehet újabb szabályozást építeni.” (30. old.) Szinte törvénytyszerűen vannak időszakok, amikor a jogi szabályozás nem képes kezelni a felmerülő problémákat – egyszerűen rossz fogalmakat használnak, illetve – és ez a könyvben

többször előkerül – azt sem tudja, hogyan nevezzen meg, hogyan fogjon fel egy új jelenséget.

Az új világrend egyik hajtóeleme az egyre inkább erőforrásnak számító adat. A nagy adathalmazokban (Big Data) rejlő lehetőségekről, veszélyekről, etikai és jogi (különösen adatvédelmi jogi) kérdésekről a külföldi szakirodalomban már sok szó esett. Zódi sikerrel ad hozzá ehhez a diskurzushoz, és egy viszonylag egyszerű, de lényegre törő csoportosítással elkülöníti azokat a jelenségeket, amelyeket a Big Data felerősít (parttalan adatgyűjtés, érintetti kontroll csökkenése, profilalkotás és automatikus döntéshozatal) a kifejezetten Big Data-specifikus problémáktól (viszszanevesíthetőség, diszkriminatív gyakorlatok, előrejelzési és manipulációs képesség). Az adatvédelmi jog rendelkezéseit elemezve arra a következtetésre jut, hogy az Európai Uniónak a Big Data-ra adott jogi válasza – elsősorban az új általános adatvédelmi rendelet szabályozási logikája – egyszerűen rossz, mivel egy korábbi, a 80–90-es években kialakított második generációs szabályozás elveire támaszkodik (General Data Protection Regulation, rövidítve GDPR). Ezt többen vitatják, de kétségtelen, hogy az adatvédelmi jog hatályos alapvetései (célhoz kötöttség, adattakarékosság, átláthatóság, érintetti kontroll stb.) nehezen egyeztethetők össze a nagy adathalmazok kínálta lehetőségek kiaknázásával.

A Big Data jelenség legérdekesebb jogi kérdései a jogalkalmazásra és jogtudományra gyakorolt hatásait elemző fejezetben találhatók. Többször visszatérő gondolat, hogy az új jelenségek felforgató hatása ott érezhető igazán, ahol évszázados elvekkel, alapvető(nek tekintett) értékeinkkel vagy beidegződésekkel ütközik. Mit kezd majd a társadalom (és a jog) a nem várt, nem szándékolt, és különösen az (okozati összefüggésekkel) igazolhatatlan eredményekkel? Zódi szerint „[e]gyelőre elfogadhatatlannak látszik, hogy a gép »jobban tudjon« valamit, és elfogadjunk egy általa hozott és a hagyományos morális mércéinkkel abszurdnak tűnő döntést.” (238. old.)

Két nagy fejezet szól az egyre nagyobb jelentőségű, a mindennapi

élet szempontjából leginkább látható online platformokról. A szerző megkülönböztet horizontális és vertikális platformokat: az előbbiekhez tartoznak például a Facebook, a Google és az Amazon igen széles hatókörű szolgáltatásai, az utóbbiakat egy-egy szűkebb szektort „felforgató”, inkább piactér jelleggel működő szolgáltatások alkotják, például az Uber vagy az Airbnb. Közös jellemzőjük azonban, hogy nem csupán semleges, közvetítőszolgáltatások, ennél lényegesen többet nyújtanak. Ezt a hozzáadott értéket és hatásait nehéz pontosan mérni, és ezért e szolgáltatók szerepe (médiavállalat-e a Facebook? taxiszigltatás vagy diszpécser-szigltatás-e az Uber? stb.) folyamatos vita tárgya, ami különösen nehezíti a rájuk alkalmazandó szabályok – és így a felelősségi kérdések – tisztázását.

A szerző számos idevágó jogi kérdést mutat be, a vertikális platformoknál a gyűlöletkeltő vagy sértő tartalom kezelésétől kezdve egyes adatvédelmi vagy szerzői jogi kérdésekig, a vertikális platformok tekintetében a tisztességtelen piaci magatartástól a fogyasztóvédelmen át a munkajogi problémákig. Nem (is lehet) célja átfogóan mindenre kitérni, de a példák jó képet adnak a felmerülő kérdésekről.

Érdekes elemzést közöl Zódi Zsolt a mesterséges intelligencia (mint testetlen robot) és a robotok jogi kihívásairól. Fenntartja a „narratíva-alapú” megközelítést itt is, utalva több közismert, a művészet és a (pop)kultúra által is közvetített felfogásra – és annak sokszor káros hatásaira –, például az öntudatra ébredő gép okozta félelmekre. Állítja, hogy sok széles körben ismert metafora és megközelítés valójában nem eredményez működőképes társadalmi válaszokat. Miért kellene például a robotok emberszerűségéből kiindulni? Vagy: van-e létjogosultsága az ún. Asimov-törvényeknek (ahol a legfőbb parancs, hogy a robotnak nem szabad kárt okoznia emberi lényben) a modern hadviselés autonóm harci járművei mellett?

A szerző igen kritikus az EU robotjogi jelentésével (Európai Parlament, Jogi Bizottság: 2015/2103 (INL), Jelentés a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a robotikára vonatkozó

polgári jogi szabályokról) kapcsolatban, arra a következtetésre jut, hogy „a robotok *jelenleg* alig vetnek fel szabályozási problémát” (204. old.), kivéve az autonóm járművek esetét, ahol számos konkrét kérdés vár megválaszolásra. A várhatóan felmerülő specifikus problémákra ugyanis specifikus válaszokat kell majd adni: „a kockázatok az egyes MI [mesterséges intelligencia] területeken mások és mások”, így „az általános robotjog valójában igen kevés szabályt fog tartalmazni.” (209–210. old.) A robotjog általános részre és különös részre tagolása egyébiránt a Klein és Tóth szerkesztette könyvben is megjelenik, igaz, a robotjog létrejöttének Klein Tamás szerint lényegesen nagyobb lehet a jelentősége.

Zódi jóval érdekesebbnek tartja azt a kérdést, hogyan lehetséges a robotokba szabályrendszer programozni, és ennek milyen hatásai lesznek. Van-e értelme KRESZ-táblákat alkalmazni, ha egyébként az önvezető autó az adott szakaszon lassabb haladásra programozható? Miként tudunk értékeket algoritmizálni és értékvalaszításokat beprogramozni, és mennyiben lesz más a végső döntés, ha a gép – szemben az emberrel – szinte végtelen számú változó információt képes feldolgozni? A kérdésekre adott válaszok a jogrendszert is átalakíthatják. Egyrészt a sokváltozós helyzetek gépi kezelésének képessége miatt – a szabályrendszerek további differenciálódása várható. Mivel azonban a gépek csak a kódok nyelvén értenek, a jogrendszert meg kell kettőzni, sőt a közérthetőség fenntartása miatt akár megháromszorozni: az egyik szint lesz a kódok szintje a robotok számára (beprogramozott szabályrendszer), a másik a bonyolult, sokszor technikai norma tényleges szövege a jogászok, a jogvitában résztvevő szakemberek számára, a harmadik pedig a „leegyszerűsített szint” a laikus polgárok számára.

Talán az átláthatóság problematikája az, amivel kapcsolatban hiányérzetünk támadhat a könyv elolvasása után. Az algoritmusok működésének, illetve az algoritmusalapú döntéshozatalnak az átláthatósága (ha nem is teljes nyilvánossága, de akár az érintett, akár erre feljogosított szervezetek

által, legalább korlátozott megismerhetősége) a külföldi szakirodalomban sokszor tárgyalt téma, itt viszont csak érintőlegesen megjelenő kérdés.

Összességében a számos gyakorlati és kézzelfogható példa mellett a könyv egészét erős jogelméleti megközelítés hatja át, ami a szerző tudományos munkásságát ismerve nem meglepő. Az átfogó összefüggésekre koncentrálni, nem merül el egy-egy szűk terület részletekbe menő elemzésében, de akkor sem pontatlan, amikor erre mégis sor kerül. Egyértelműen szintetizáló műve akkor is hiánypótló lenne, ha az egyes részműveket egyébként a szakirodalom alaposan megtárgyalta volna, ami – magyar viszonylatban legalábbis – korántsincs így. A szerző magabiztos megállapításait a témába vágó külföldi és – sokkal szerényebb mértékű – magyar szakirodalom eredményeivel támasztja alá. Ugyanakkor – és ez a szakirodalmi műveknél komoly erény – Zódi Zsolt olvasmányos könyvet írt. Remek érzékkel találja meg az egyensúlyt a tudományos alaposság és a közérthetőség között, egyáltalán nem csak a jogászközönséghez szól. Más (társadalom)tudomány képviselői, gyakorló szakemberek, de a pusztán tájékozódni vágyó olvasók egyaránt élvezettel forgatják majd e művet. És persze már csak azért is számot tarthat a széles nagyközönség érdeklődésére, mert a világunkat alapvetően meghatározó, szinte mindenkit napi szinten érintő jelenségekről szól: arról, hogy mit kezdhet a társadalom a technológiai fejlődés újabb és újabb hullámaival.